

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1990. tavasz – nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1990 tavasz–nyár

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században

(összeállította: Heckenast Gusztáv)

<i>Mario Rizzo</i> : Spanyolország, Lombardia és a Habsburg Birodalom a 16. és 17. században	5
<i>Francesco Benigno</i> : Gazdaság és gazdaságpolitika a Habsburg–Sziciliában a 17. században	10
<i>Heckenast Gusztáv</i> : A gazdaságpolitika lehetőségei és korlátai (Magyarország példáján)	18
<i>Arnost Klíma</i> : A Habsburgok gazdaságpolitikája a Cseh Korona országaiban a 17–18. században	21
<i>Helma Houtman-De Smedt</i> : Az iparpolitika Osztrák Németalföldön	24
<i>Marzio A. Romani</i> : Egy „állam” egy birodalomban: a mantuai hercegség pénzügyei I. Józseftől Mária Teréziáig	31
<i>Herman Freudenberger</i> : A külföld szerepe a Habsburg ipar fejlődésében	39
<i>Ivan Erceg</i> : A bécsi udvar Adria-politikája a 18. században	48
<i>Barta János</i> : A Habsburgok gazdaságpolitikája	55
<i>Magyar Eszter</i> : Erdőhivatalok megszervezése Magyarországon	59
<i>T. Mérey Klára</i> : A Habsburgok gazdaságpolitikája „alulnézetből”	62

SZEMLE

A feudalizmus genezise a lengyel–litván végeken (Tagányi Zoltán)	64
A szocializmus száz éve (Jemnitz János)	68
Paul H. Stahl: Șerban Voinea (1894–1969) Contribution à l’histoire de la social-démocratie roumaine. (Miskolczi Ambrus)	73
Anderle Ádám—Kozári Monika: A Monarchia utolsó követe (Kánya Kálmán Mexikóban, 1914–1919) (Kaczúr Ágnes)	75

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 60,— Ft.

Index száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési és tördelési munkálatokat az MTA Történettudományi Intézetének
Számítógépes Kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva
9120171 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A HABSBERGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA A 17–18. SZÁZADBAN

Az 1990. augusztus 20-24. között a belgiumi Leuvenben megtartott 10. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus három óra időtartamú, ún. C-szekcióülést szentelt a Habsburgok gazdaságpolitikájának a 17-18. században. A szekcióülés előkészítésére és levezetésére Aldo De Maddalena, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaságnak az 1990-1994. ciklusra megválasztott elnöke (Università Commerciale Luigi Bocconi, Milano) és Heckenast Gusztáv (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) kapott megbízást. Mivel kezdettől fogva világos volt, hogy a téma minden oldalú, rendszeres bemutatásának nincsenek meg sem a személyi, sem a tárgyi feltételei, úgy gondoltuk, hogy a Kongresszus nyújtotta alkalmat az érdekelt kutatók kölcsönös információcsere-jére fogjuk felhasználni.

A szekcióülésem 11 referátum került — részben kivonatos — ismertetésre, közülük 2 a spanyol, 9 az osztrák Habsburgok gazdaságpolitikájával foglalkozott. Az előadók nemzeti megoszlása a következő volt: 4 magyar, 3 olasz, 1-1 amerikai, belga, cseh, illetve horvát. A birodalmi gazdaságpolitika egészének bemutatására sem spanyol, sem osztrák vonatkozásban nem került sor. Az egyes referátumok — Freudenbergeré kivételével, aki a főleg Angliából a cseh és osztrák örökös tartományokba irányuló technológiai transzfer kérdésével foglalkozott — a Habsburgok egy-egy országában vagy tartományában vizsgálták a gazdaságpolitikát, vagy annak valamelyik szektorát és az illető ország, vagy tartomány gazdasági életét. A Habsburg gazdaságpolitika egészét Magyar-, illetve Csehország vonatkozásában egy-egy referátum (Heckenast, Klíma) törekedett áttekinteni, a pénzügyi politikával Itáliában három (Rizzo Lombardiában, Benigno Sziicliában, Romani Mantuában), az agrárpolitikával Magyarországon két (Barta János általában, Magyar Eszter az erdőgazdálkodásban), az iparpolitikával, a kereskedelempolitikával és a telepítéspolitikával egy-egy (Houtman-De Smedt Dél-Németalföldön, Erceg az Osztrák Tengerparton, T. Mérey a Dél-Dunántúlon) referátum foglalkozott.

A referátumok olyan új szempontokat vetettek fel — legyen szabad itt csak Freudenbergernek a kora újkori technológiai transzfer „nem verbális” módjáról tett, vagy Heckenastnak a gazdaságpolitika érvényesítésének korlátaival kapcsolatos megállapítását említeni —, amelyek a szorosán vett téma keretein túl is hasznosíthatónak látszanak, és nagyon változatos, a kutatásba eddig be nem vont, hatalmas forrásanyagot tártak fel. A magyar történetírás előtt eddig ismeretlen volt mindaz, ami a szekcióülésem a Habsburgok itáliai tartományaiban folytatott pénzügyi politikájáról, vagy a dél-németalföldi iparpolitikájáról elhangzott, pedig bizonyos analógiák saját történelmünkkel figyelemreméltóak. Ennélfogva kívánatosnak látszott a szekcióülés anyagának közreadása.

A referátumok elhangzásuk sorrendjében kerülnek közlésre. Kongresszusi szekcióülések résztvevői általában két változatban készítik el referátumukat: a rövidebb az, ami elhangzik, a hosszabb a közlésre szánt. A nem Magyarországgal foglalkozó referátumok esetében a hosszabb változatot közöljük, a hazai szerzőktől a rövidebbet. Szerkesztési

problémát jelentett, hogy egyes referátumok szerzői ellátták szövegüket lábjegyzetekkel, mások csak irodalomjegyzéket csatoltak (többnyire Magyarországon hozzáférhetetlen művekkel), a rövidebb változatokhoz pedig nem készült apparátus. Egyöntetűség kedvéért valamennyi referátumnak csak a szövegét közöljük.

A nem magyar szerzők szövegeit Heckenast Gusztáv, Jászay Gabriella, Jászay Magda és Szávost Tamásné fordította.

Heckenast Gusztáv

MARIO RIZZO

SPANYOLORSZÁG, LOMBARDIA ÉS A HABSBURG BIRODALOM A 16–17. SZÁZADBAN

A kapcsolat Spanyolország és domíniumai között igen bonyolult volt, nem merült ki pusztán a spanyol hegemónia tényében, mivel a birodalom tartományai nem tekinthetők egyszerűen a Habsburgok tulajdonának. A Habsburg birodalmat alkotó domíniumok tanulmányozásakor egyaránt figyelembe kell venni a birodalom általános és a tartományok sajátos helyzetét. A monarchia nagy befolyással volt domíniumaira, sőt a spanyol központi hatalom szükségletei révén az egyes tartományokat közvetve is érinthette más tartományok helyzete. De voltak kölcsönhatások és kölcsönös kapcsolatok is Spanyolország és birodalmának alkotóelemei között. Ebből a szempontból Spanyol Lombardia 16. és 17. századi története számos érdekes aspektust kínál. Ezek közül az alábbi kettőről kívánok itt beszélni:

a/ A spanyol központ és a lombard periféria viszonya a Habsburg Birodalmon belül, érdekközösségük a békés együttélésben, és az igen jelentős társadalmi és intézményi folytonosság a Milánói Hercegség és Spanyol Lombardia között;

b/ A konzervatív és a progresszív tényezők sajátságos együttélése Spanyol Lombardiában.

Az a/ pontot illetően Lombardia esete távolról sem volt egyedülálló, hiszen a helyi nagybirtokok és intézmények tiszteletben tartása, valamint a monarchia hajlandósága a helyi uralkodó osztályokkal való megegyezésre állandó tényezők voltak a pre-Habsburg Spanyolországban és a Habsburg Birodalomban. Az a patrimonális állameszme, amelyet a katolikus uralkodók örökül hagytak a Habsburgoknak, valamint azok a nagyon különleges körülmények, amelyek között V. Károly birodalma létrejött, hozzásegítenek ennek a helyzetnek a megértéséhez. V. Károly egy nagyon heterogén birodalom fölött uralkodott; ennek részeit egyetlen közös kapocs tartotta össze, az uralkodó személye, aki személyes kapcsolatban volt minden egyes domíniummal. A szuverenitásnak ezt a koncepcióját V. Károly utódai is megtartották, bár II. Fülöp-től kezdve a Habsburg dinasztia Kaszifliában vert egyre mélyebb gyökereket. Mindez azonban nem gátolta a Habsburgokat az abszolutizmus és a központosítás megvalósításában, legalább is bizonyos fokokig.

A hatalmi egyensúlyt a központosító törekvések és a helyi önkormányzatok között minden domíniumban rendszerint a monarchia és a helyi elit közötti kompromisszum hozta létre. Voltak azonban időszakok, amikor a Habsburgok eltértek ettől a politikától és megpróbálkoztak az erős központosítással és kemény elnyomással. Ebben a vonatkozásban talán Németalföld esete volt a legnyilvánvalóbb — ámbár Németalföld helyzete sok szempontból határeset volt. Tény azonban, hogy a Habsburgok hosszan tartó igyekezete az ottani lázadás elnyomására majdnem teljesen csődöt mondott. Ugyancsak sikertelen volt Olivares kísérlete Portugália és Katalónia hagyományos autonómiájának korlátozására, amivel azt akarta elérni, hogy nagyobb mértékben támogassák birodalmi politikáját. Ennek egyetlen eredménye a katalán lázadás és Portugália elszakadása volt. Ami Nápolyt illeti, Masaniello felkelését kétségkívül előmozdította az a rendkívül súlyos adóteher, amelyet a Habsburgok a harmincéves háború alatt kiróttak, de a felkelés fő oka a nápolyi

társadalmat aláaknázó egyenlőtlenség és feszültség volt, nem pedig a spanyolok elleni, mélyen gyökerező gyűlölet. Mindenesetre a megszokott kompromisszumos politikától való eltérés kedvezőtlen fejleményei valószínűleg megóvták a Habsburgokat attól, hogy más alkalommal túl sűrűn folyamodjanak az erős központosítás eszközeihez.

A birodalom minden egyes alkotórészének megvolt a maga szerepe; Lombardiáé főleg stratégiai szerep volt. Ámbár V. Károly kezdetben elvárta, hogy Lombardia komoly anyagi támogatást nyújtson birodalmának, de ez távolról sem lett így. A spanyolok ugyan súlyos pénzügyi terhet róttak ki rá, de a Lombardiában beszedett jövedelmeket teljes egészükben helyben költötték el, sőt a Habsburgoknak gyakran kellett jelentős pénzügyi támogatást (*soccorsi*) átutalniok Spanyolországból, Szicíliából és Nápolyból Lombardiába a nagy hadikiadások fedezésére. Lombardia birtokában Spanyolország ellenőrzése alatt tarthatta a Pó völgyét, amely kulcsfontosságú volt az Itáliai-félsziget és különösen Genua és Nápoly védelme szempontjából. Ráadásul Lombardia volt a Habsburg stratégia gócpontja Európában. V. Károly korában Lombardia volt az egyetlen kapocs európai birodalmának északi és déli részei között, és jelentősége egyre nőtt a németalföldi lázadás és a harmincéves háború alatt, amikor a katonaság, a hadianyag és a pénz gyűjtőhelye és a kontinensen átvezető közlekedési utak kiindulópontja lett a Habsburgok számára. Ilyen körülmények között természetes volt, hogy a Habsburgok nagyszámú katonaságot állomásoztattak Lombardiában, egyrészt egy, a tartomány védelmét szolgáló állandó hadsereget (kb. 5000 katonát), másrészt azokat a csapatokat, amelyeket a továbbiakban az európai hadszínterekre irányítottak (a 17. század első felében 5000 és 30 000 fő között váltakozó számban).

Ezeknek a csapatoknak a zsoldja, az egyéb katonai kiadásokkal együtt, gyakran rendkívül súlyos terhet jelentett a milánói kincstár költségvetésének. 1648-ban például 20 277 katona évi zsoldja 1 893 921 *scudi*-t tett ki, a katonai kiadások teljes összege 2 149 346 *scudi* volt, a bruttó adóbevétel 1 136 632 *scudi*, a nettó bevétel — vagyis ami megmaradt a milánói kincstárnak katonai célokra, miután kifizette a hivatalnokok illetményét és tartozásának kamatait — 348 834 *scudi*, a bruttó deficit 1 800 512 *scudi*, a külső szubvenciók — azaz a birodalom más részeiből kapott segélypénzek (*soccorsi*), valamint az adóbérlőktől a majdani adóbevételekre kapott előlegek — 1 406 544 *scudi*. (A bruttó és nettó bevételekre, a bruttó deficitre és a szubvenciókra vonatkozó számadatokat óvatosan kell kezelni, mert lehet, hogy a forrás hibás adatokat tartalmaz. Vö. Domenico SELLA: *Crisis and Continuity. The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century*. Cambridge, Mass. --London 1979. p.65. Ennek ellenére kétségkívül sokatmondóak, mert legalább némi képet adnak a Spanyol Lombardiát sújtó pénzügyi problémák nagyságáról.) 1647-ben 18 982 katona évi zsoldja 1 772 000 *scudi* volt. 1587-ben csak az 5 404 főnyi állandó hadseregé 239 396 *scudi*.

Mivel a spanyolok nagy stratégiai fontosságot tulajdonítottak Lombardiának, elsőrendű érdekük volt, hogy ott rend és nyugalom legyen, hogy ne kerüljön sor felfordulásra, bojkottra vagy szabotázsra. Ez csak a lombard elittel kötött *de facto* megegyezés révén volt elérhető, a széles körű szabadságok és önkormányzatok fennmaradásának hallgatólagos (de időnként kifejezett) engedélyezésével, cserébe az állampolgári hűségért, együttműködésért, vagy legalább semlegességért. Ami az elitet illeti, a Habsburgokkal szembeállni és esetleg megkísérelni az elszakadást a birodalomtól nem volt sem ésszerű — tekintettel Spanyolország katonai erejére

és a nemzetközi helyzetre —, sem kifizetődő. Elkerülhetetlenek voltak a feszültségek és a viták a spanyolok és az elit között, de ezek soha nem veszélyeztették a közös érdekeken alapuló összhangot.

A Habsburg uralom néhány jelentős változást hozott Lombardia életében, új intézmények születtek (mint például a kormányzó - aki a király helytartója volt Milánóban, vagy az Itáliai Tanács), új adókat vetettek ki, új széles körű adminisztratív ellenőrzés (*visitas generales*) jött létre, új katonai terhek nehezedtek a tartományra. Ennek ellenére a társadalom struktúrája, az adminisztráció és az igazságszolgáltatás gépezete lényegében megmaradt olyannak, amilyen a hercegi uralom idején volt. Lombardia kormányzásában a fő patrícus hivatalok megőrizték vezető szerepüket, s a helyhatósági és községi hivatalok is lényegében változatlanok maradtak. A spanyol uralom nem hozott gyökeres változást a hatalmi egyensúlyban, amely már a hercegség idején az elit és a főhatalom kompromisszumán alapult. A főhatalom megváltozott, mert a Habsburg uralkodók sokkal hatalmasabbak voltak, mint a hercegek, de egyúttal távol is voltak Milánótól és nem kizárólag Lombardia kormányzásával foglalkoztak.

A 16. század folyamán a lombard városi felső osztályok fokozatosan oligarchiákká váltak, gyakran megszabták, hogy milyen társadalmi helyzet az előfeltétele annak, hogy valaki municipális hivatalt viselhessen. Főleg Milánóban fejlődött ki erős patrícátus, amely kétségtelenül exkluzív volt, de azért soha nem teljesen zártkörű. A családok, amelyek ezt az oligarchiát alkották, különböző eredetűek voltak: egyesek a régi feudális, vagy municipális nemességből származtak, mások hivatalnoki pályájuknak, szellemi foglalkozásuknak, kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységüknek köszönhették társadalmi felemelkedésüket. Ez a milánói patrícátus — más municipális oligarchiákkal együtt — erős regionális elitet alkotott Lombardiában. Ennél alacsonyabb szinten egy olyan társadalmi csoportot találunk, amely nagy általánosságban „felső középosztály”-nak nevezhető, és főleg kereskedőkből, pénzemberekből, vagyonos földbirtokosokból, értelmiségi testületek tagjaiból állt. Gazdagon és bizonyos társadalmi presztízs birtokában kiemelkedtek az alsó osztályokból és az egyszerű középosztályból, és egyesek közülük azt remélték, hogy ők vagy leszármazottaik egyszer majd az exkluzív elit tagjai lehetnek. Annak ellenére, hogy néha rivalizáltak és összeütközésbe kerültek az elittel, osztoztak annak bizonyos gazdasági érdekeiben és egyetértettek vele abban, hogy a társadalmi rendet az alsóbb osztályokkal szemben fenn kell tartani.

Az elit politikai hatalma a Habsburgokkal szemben azon a társadalmi, gazdasági és adminisztratív hegemonián alapult, amelyet már a hercegség idejében gyakorolt, és amelyet képes volt szinte változatlanul megőrizni a spanyol uralom alatt. Tekintettel arra, hogy monopolizálták a legmagasabb posztokat és hatalmuk azokon szinte korlátlan volt, az előkelők fenn tudták tartani a különböző társadalmi kapcsolatoknak azt a hálóját, amely társadalmi túlsúlyuk alapja volt. Ezek a posztok betöltőiknek törvényes és törvénytelen (és néha nem könnyen meghatározható) anyagi hasznot is biztosítottak a hatalom és presztízs mellett. Kiemelt fizetésük és törvényes mellékjövedelmük mellett a vezető hivatalnokok gyakran húztak hasznot zsarolásból, hűtlen kezelésből, közpénzek elsikkasztásából, egyénektől, közösségektől, céhektől vagy egyházi rendektől kapott ajándékokból, illetve kimagasló pozíciójuknak köszönhetően számukra előnyös kétes üzleteket kötöttek (például rendkívül kedvező áron vásároltak ingatlanokat, vagy csempészekről elkobzott és manipulált árverésekre került árukat). Az elit ilyen és sok más bevételi forrását a

spanyol uralom meglehetősen érintetlenül hagyta. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a lombard felső osztályok általában meg tudták védeni vagyonukat az adóktól, sőt gyakran hasznot is húztak a birodalmi kincstár nyomasztó szorultságából: egyesek közülük részt vettek az *asiento*-kban, sokan pedig kincstári adósleveleket vásároltak, vagy adóbeszedésre szerződtek.

Mind a spanyoloknak, mind az elitnek érdekében állt az államhatalom biztosítása az alsó néposztályokkal szemben, mert a társadalom ellenőrzése volt az egyik fő kapocs közöttük. Meg kell azonban mondani, hogy a korai újkorban a lombard társadalom egyike volt a legbékésebbeknek Európában. Ez — legalábbis részben — a patrícius uralom viszonylag mérsékelt jellegével magyarázható, főleg ha más régiókkal, például Dél-Itáliával hasonlítjuk össze; nem tartható tehát néhány kutatónak az az elmélete, hogy a 17. században Lombardiában ún. „refeudalizáció” ment volna végbe. Jótékonyági intézmények — gyakran patrícius családok alapításai — és a klientéla hozzájárultak a társadalmi konfliktusok enyhítéséhez. Egészében a Habsburg uralom nem volt olyan hátrányos az elit anyagi érdekeire és nem volt olyan elviselhetetlen a nép számára, mint ahogy ezt sokáig állították. Tény, hogy bár a lombard alsó osztályok adóterhei súlyosak voltak, soha nem érték el azt a szintet, amely a birodalom más övezeteiben volt érvényben. Ami a beszállásolást illeti, ami kétségkívül terhes és kellemetlen volt sok lombard paraszt számára, a spanyolok fokozatosan áttértek egy kevésbé méltánytalan rendszerre.

A b/ pontot illetően Lombardia jogilag erősen tagolt volt, és a spanyol uralom nem valósította meg következetes abszolutista és „modern” fejlődést a társadalmi, gazdasági és kormányzati struktúrában. Egészében azt mondhatjuk, hogy a spanyoloknak Lombardiában nem volt — a szó igazi értelmében — gazdaságpolitikájuk. A Habsburg hatalomnak szembeesnie kellett a lombard társadalmon belüli bonyolult hatalmi rétegződéssel és nem hagyhatott figyelmen kívül már létező hatalmakat, mint az elit és az Egyház. A *visitas generales* világos példája annak, hogy milyen fontos volt a Habsburgoknak a hatalmi egyensúly megőrzése Lombardiában. Az általános adminisztratív ellenőrzés elrendelésével az uralkodók a központosítás két szükségletét akarták kielégíteni: egyfelől információkat szerezni, amelyek majd a birodalmi politikában felhasználhatók lesznek, másfelől kiküszöbölni a visszaéléseket és hibákat a lombard bíraskodási és közigazgatási rendszerből. Valójában azonban a Habsburgok rendszerint nem büntették túl keményen a visszaélésekben ludas notabilitást, nehogy megbolygassák az elittel való békés együttélést. Véleményem szerint a lombard hivatalnokok sem tekinthetők modern bürokratáknak, akiknek új elképzelésük lett volna tisztükről. Az igazi változás csak a 18. század második felében következett be, osztrák uralom alatt, főleg az új, felvilágosult eszmék következményeképpen, egy új gazdasági, társadalmi és politikai szemlélet kontextusában. Akkor új állam született, amely sokkal szigorúbban ellenőrizte a társadalmat, sokkal hatékonyabban adminisztrálta gazdasági életét és anyagi erőforrásait, és új értékek mellett szállt síkra. Ez a 18. századi állam fokozatosan új tisztviselőket hozott létre, akiket kiválasztottak, megfizettek, és akik új kritériumok szerint végezték feladataikat.

Bár a spanyol uralom mindezt nem tudta közvetlenül elérni, mégis döntő szerepe volt abban, hogy utat engedett (ha nem is egészen tudatosan) olyan új tendenciáknak, amelyek csak később fejlődhetek volna ki (mint adóreformok és új lehetőségek a lombard vidék számára). Politikai és katonai hatalma, valamint gazdasági elmaradottsága következtében Spanyolország új piaci lehetőségeket tudott kínálni

a lombard iparnak és kereskedelemnek. Mindent egybevetve, a spanyol uralom nem állította meg a lombard gazdaság fejlődését a 16. század második felében, sem változását a 17. században: ami azt bizonyítja, hogy ha egy uralom mérlegét akarjuk megvonni, számításba kell vennünk mind az uralkodók, mind alattvalóik tetteit. Lombardia társadalmi és gazdasági szerkezete, amely erősebb és kiegyensúlyozottabb volt, mint Dél-Itáliáé, jobb állapotban és jobb kilátásokkal került ki a spanyol uralom alól. Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy Spanyol Lombardia nem ment át egy társadalmi és gazdasági dezintegrációs perióduson, sőt éppen ellenkezőleg, elindult egy fejlettebb gazdasági, társadalmi és politikai szervezet felé vezető hosszú és nehéz úton.

FRANCESCO BENIGNO

GAZDASÁG ÉS GAZDASÁGPOLITIKA HABSBURG-SZICÍLIÁBAN A 17. SZÁZADBAN

„Háborúk nem viselhetők hadseregek nélkül; hadseregek nem tarthatók fenn zsold nélkül; zsold nem fizethető adók nélkül.” Ebben a tömör mondatban foglalta össze 1647. június 27-én, a spanyol monarchia történelmének egyik legnehezebb korszakában, Peñaranda gróf Caracena márkinak a nyilvánvaló dilemmát, amelyet a háború költségei vetettek fel: kiterjeszteni a háborút és kockáztatni, hogy a birodalom szétesik, vagy abbahagyni a háborút és becsülettel békét kötni. Peñaranda Münsterből írt, ahol részt vett a harmincéves háború befejezését előkészítő tárgyalásokon, és védte előterjesztését a béke mellett: „Uram — tanácsolta —, mindkét király vazallusai annyira kimerültek, hogy további kiszipolyozásuk vagy az egyik, vagy a másik király végromlásához fog vezetni ... minden évben bizonytalanná válik néhány tartomány; Spanyolországban elveszettnek tekintünk kettőt ... Szicília azon a ponton volt, hogy elvész ...”

Ezekben a hónapokban Palermóban valóban kitört egy lázadás, amely sebesen átterjedt számos más városra és falura. A hagyományos jelszó: *fora gabelle e malo governo* (le az adókkal és a rossz kormányval), amelyet a zendülő tömeg hangoztatott, mutatta az adó kérdésének — európai téma, valóban — súlyát a szicíliai társadalom életében és tudatában. Az adó problémájának a középpontba kerülését — bizonyos, hogy Olivares alatt a háború szükségletei és az *Unión de armas* politikája ezt a végletekig feszítették — az olasz történészek hagyományosan főleg azért tanulmányozták, hogy ítéletet mondjanak a spanyol uralom fölött. Így a Habsburgok pénzügyi politikáját mindenképp az Itália idegen uralom alatti lehangoltságról folytatott vita keretében kutatták, mint a *questione meridionale*, az olasz dél máig tartó elmaradottságának távoli okát.

Jómagam más szemszögből próbálom megközelíteni az adópolitikai — és szélesebb értelemben a gazdaságpolitikai — döntéseket, egy olyan, messzebb ható folyamat részeként, amely megváltoztatta Szicília szerepét Európa gazdasági életében és ezzel magának a szigetnek a társadalmi-gazdasági szerkezetét is. Ezenkívül megkísérlem kimutatni, hogy e folyamat mélyén az állam és a társadalom viszonyában beállott változások húzódtak meg, amelyeket az idézett elő, hogy az állam erőteljesebben hatolt be a gazdasági élet szövedékébe. A megnövekedett fiskalizmus bizonyos értelemben csak része volt az „államgazdaság” növekvő befolyásának, amelynek eredménye egy hatalmas pénzfolyam lett, amit közvetlenül az állami hitelek és követelések hívtak elő, s amit közvetve az állami bürokrácia ellenőrzött és irányított. Ez a folyamat a 16. század végén indult meg és a 17. század első felében teljesedett ki: abban az időszakban, amikor Szicília egyre inkább elvesztette szerepét a világ gazdaságban mint jelentős mediterrán búzaexportáló ország. De ebben az időszakban jelentős változások mentek végbe a spanyol monarchia hagyományos politikai rendszerében is, és hozzájárultak a szellemi attitűdök és magatartási szabályok megváltozásához. Ez a tanulmány megmarad mindezen folyamatok metszéspontjában és igyekszik kölcsönhatásaikra rámutatni.

A 16. század Szicília számára a búzakivitel aranykora volt. Bár a gyors népszaporulat, a század eleji 600 000 főről a század végi 1 000 000-ra, fokozatosan csökkentette exportképességét, a szicíliai kikötőkből az európai városgazdaságok ellátására kivitt évi búzamennyiség igen magas maradt: legalább 100-150 000 *salma* (1 szicíliai *salma* kb. 275 liter), ami elég volt arra, hogy két vagy három nagyváros egész évi gabonaszükségletét fedezze. A század első felében a biscayai hajók, a másodikban a raguzai flotta vitték a szicíliai búzát az Adrián és a Tírrén-tengeren Közép- és Észak-Itáliába (még a 80-as években is, mint Braudel kimutatta, 50 %-át a Livornóba importált mennyiségnek), de tovább is, Francia- és Spanyolország földközi-tengeri partjaira, hogy ellássák Valenciát, Aragont és Katalóniát. Pierre Vilar hivatkozik Barcelona város egy 1578. évi jelentésére, amelyben Sziciliát mondják a katalán posztó fő piacának. A tartós infláció a gabonaárakat jobban megrágitotta, mint bármi más, s ez lehetőséget adott a szicíliaiaknak, hogy bőségesen vásároljanak textíliát, vasat, fát, üveget és mindenféle kézművesterméket, amire szükségük volt.

A kormány speciális vámot (*tratte*) vetett ki a búzaexportra. Így minden különösebb probléma nélkül pénzhez juthatott (legfeljebb a nemzetközi árszínvonal okozhatott gondot), és főleg nem kellett a parlament nagylelkűségéhez folyamodnia. Ebben ugyanis, ahogyan Scipione di Castro *avvertimenti*-jében Európa számára megvilágította, távolról sem bízhatott, ellenkezőleg, kérnie kellett az alkirálytól a bizottságok szigorú ellenőrzését, hogy el lehessen kerülni az éles ellentéteket, hogy meglegyen a jóindulat a kereskedelem iránt, és elkerülhetetlenül szükség volt engedményekre is.

A búzapiaccal összefüggő minden pénzügyi műveletet egyre inkább a palermói és messinai *tavole*, kommunális letéti bankok bonyolították le. A palermói *Tavola*-t a valenciai és barcelonai *Taula de cambis* mintájára 1552-ben alapították, miután a magánbankoknál *ruptura*, fizetési válság állt be, s ez súlyos veszteségeket okozott a városnak. Ezek a magánbankok génuai, pisai, luccai és más észak-itáliai kereskedők, gyakran jól megalapozott *case*, mint Spinola, Mahona, Lomellino, Giustiniani, egyes tagjainak tulajdonában voltak. Eredetileg főleg gabonával kereskedtek, de a század folyamán tevékenységüket egyre inkább kiterjesztették más területekre és pénzügyi tranzakciókra. Ismétlődő válságok ellenére folytatták bankári tevékenységüket egészen a század végéig, amikor egyik a másik után csődbe ment és bezárt: az utolsó magánbank, a milánói Lampugnani testvéreké, kitartott a 17. század elejéig, aztán ugyancsak visszavonult az üzletől.

A szicíliai történetírás a magánbankok eltűnésének okairól szólva mindig a monetáris zavarokat (hamisított és körülnyírt pénzermék forgalma, klíring- és pénzváltási veszteségek, a váltópénz inflációja okozta zavarok, hitelválság) hangsúlyozta és kevesebb figyelmet szentelt az állam közvetlen beavatkozásának. Pedig nyilvánvaló, hogy a spanyol kormányzat előnyben részesítette a pénzáttulásoknál a jobban ellenőrizhető *tavola*-kat. 1582-ben Valenciában valóságos bankmonopóliumot létesített, természetesen a *taula* javára, és megszüntette a magánbankokat. Ugyanebben az évben — és ez feltehetően nem véletlen — Marcantonio Colonna alkirály az állami szerződés alapján dolgozó vállalkozókat arra kötelezte, hogy minden tranzakcióból befolyó pénzt a palermói *tavola*-ban helyezzenek el. A következő években több ilyen intézmény alapítását figyelhetjük meg: Katalóniában 1583-ban, illetve 1585-ben alapították a leridai és a vichasi *taula*-t, Szicéliában pedig 1587-ben a messinai *tavola*-t. A magánbankok eltűnése bizonyos értelemben már

megmutatja, milyen változás ment végbe a két Itália, a félsziget középső és északi, illetve déli régiója közötti ősi, egymást kiegészítő kapcsolatokban.

De a messinai *tavola* alapítása azt is jelenti, hogy a kormány felismerte az északkelet-szicíliai gazdaság fontosságát és autonómiáját. Szicília északkeleti része hegvidék, egészen más, mint a napos, gabonatermesztő nyugat, néptelen síkságai-
val, erdőfűtett nagy falvaival, hatalmas latifundiumaival. Itt, keleten a jobb éghajlat, a kisebb népsűrűség és a nagyobb számú kisbirtok lehetővé tette, hogy különböző más dolgokat is termeljenek: olajat, bort, gyümölcsöt és mindenekfelett selymet. A selyemtermelés előmozdítói ismét észak-itáliai szakemberek voltak, a selyemkonzulátust 1520-ban alapították, velencei és luccai selyemgyártó közösségek kívánságára. A mélyen gyökerező messinai kereskedelmi szellem kedvezett ennek a folyamatnak, úgyhogy a század folyamán a nyersselyem-termelés tekintélyes mennyiséget ért el: 300 000 szicíliai fontot az 50-es években és fél milliónál is többet a század utolsó évtizedeiben. Ennek a Dél-Itáliában szinte egyedülálló mezőgazdasági-ipari körzetnek a gazdasági erejét a spanyol kormány egy sor szimbolikus és gazdasági jelentőségű intézkedéssel ismerte el. Ilyen volt a kizárólagos kelet-szicíliai selyemkivitel a messinai kikötőből, és hogy az alkirály felváltva rezideált Palermóban és Messinában. A selyemtermelő és gabonafogyasztó Kelet-Szicília így szembekerült a búzaexportáló Nyugat-Szicíliával. Elkerülhetetlen volt az érdekek összeütközése.

Az angol és holland hajók feltűnését a Földközi-tengeren az ínséges 90-es években már a kortárs megfigyelő (megelőzve a történészeket) korszakalkotó eseménynek tekintette. Egy névtelen szerző *News about which countries came from the grain that in the last years have supplied Italy* (Hírek arról, hogy milyen országokból jött a gabona az elmúlt években Itáliába) című és hamarosan a *Tesoro politico*-ban megjelent írása szerint nemcsak hogy Dancka az „igazi bánya”, ahonnan az északi gabona kikerül, miután a Visztula jóvoltából Poroszország és Lengyelország minden részéből ott összegyűlt, de már Anglia, hajdan nagy gabonatermelő (az angolok, mint köztudott, „kevés kenyeret esznek”) sem exportál már sok gabonát, főleg azért, mert „a királynő a legeltestést részesíti előnyben”.

Szicíliában, ebben a régi mediterrán búzabányában kitűnően lehetett ezt a forradalmat megfigyelni. A 16. század folyamán a sziget középső és nyugati részén a gabona fokozatosan új földeket hódított meg, felkúszott a dombokra, kiirtotta az erdőket, elűzte a birkákat. De a termőterület növekedésével együtt járt a termelékenység csökkenése és a népesség szaporodása, ami azután helyet adott a jól ismert *circulus vitiosus*-nak. Így a 80-as évektől kezdve megfigyelhető volt a kivitel lehatárolása, amelyből a 90-es években összeomlás lett: a Valenciába exportált gabona mennyisége például a 70-es évekbeli 10 000 *salme*-ről 6 000-re, illetve 3 500-ra esett a következő két évtizedben.

A 90-es évek ínsége nem akasztotta meg a szicíliai gabonakivitelt, de az új nemzetközi helyzet nagyon megnehezítette az alkirály dolgát. A szicíliai búzának meg kellett küzdenie más mediterrán termelvények árának konkurenciájával, úgyhogy az adókivetés mozgásteret beszűkült. Ennek következtében Szicília gabonakivitele nemcsak csökkent, hanem kevésbé folyamatos és bizonytalan lett. Másszóval a nagy gabonaexportőr Szicíliát, amely adóterhét nagymértékben át tudta hárítani vevői vállára, egy olyan Szicília váltotta fel, amelyben a gabonakivitel csak szigorú megkötöttségekkel volt lehetséges. Olyan Szicília tehát, amelyben egyszerre sürgőssé vált a kérdés, hogy mi módon lehet megbirkózni a fokozódó állami igényekkel.

Ezenfelül a hosszantartó gabonatermelési verseny nagymértékben megváltoztatta a termelési struktúrát és a vele összefüggő társadalmi viszonyokat. Amint arra Maurice Aymard rámutatott, a *borghese*-k, a falusi középosztály, amely tetemes kiterjedésű földet tudott bérelni és saját maga, saját állataival és szerszámaival megművelni, át kellett adja helyét a kisparcellákat bérlő szegényparasztságnak, amely teljesen a birtokos osztálynak volt kiszolgáltatva, mert attól kapott előlegbe pénzt, vetőmagot és állatokat; ezek nincstelenek voltak, nem tudtak felhalmozni, csak éppen megéltek és szaporodtak, vagy megszöktek.

Szicília tehát a 16. századi árinflációra, népességszaporulatra és a nemzetközi piac fokozódó követelményeire a gabona vetésterületének lehető legnagyobb mévű kiterjesztésével és a termelési mód megváltoztatásával reagált. De ebben a megállapításban több rejlik, mint a malthusi-marginalista, vagy ha úgy tetszik, a wallersteini sémák egyszerű szemléltetése. A 16. és a 17. század között Szicília egy általánosabb társadalmi változást ért meg, amelynek a termelési rendszer és a társadalmi viszonyok átalakulása csak része volt.

Ez a változás alapvetően a fent említett, a mélyben ható erők eredménye volt, de azt a sajátos formát, amelyben alakot öltött, gazdasági és társadalmi alternatívák alakították ki. Ezért meg kell vizsgálnunk a politikai rendszert és azt a mélyreható átalakulást, amelyet II. Fülöp halála után a *valimiento* rendszer bevezetése okozott. Ebben a rövid vázlatban nem lehet minden aspektusát elemezni ennek a bonyolult átmenetnek az egyik egyeduralmi rendszerből egy másikba, amelyben a vezető arisztokrácia egy tagja, a *privado*, tartotta szilárdan kezében a *patronage* és a mindennapi döntések kulcsát. Elég itt három fő következményére rámutatni: 1/ Az óriásira növekedett állami erőforrásokat most egy kiterjedt arisztokrata családi hálózat (a Sandovalok) ellenőrizte a maga hasznára; 2/ Az arisztokrácia életében, beleértve vagyonának sorsát, az udvarral való kapcsolat lett a döntő; 3/ A társadalom felső rétegeiből az arisztokratikus értékek szétterjedtek az egész társadalomban.

Ezeknek a változásoknak a hatása hamarosan láthatóvá lett a birodalom távoli periferiáján is. Szeretném e változások gazdasági jelentőségét hangsúlyozni: vegyük például a *merum et mixtum imperium* általános kiárusításának esetét. Az ide vonatkozó törvény pontos tulajdonosi hierarchiát hirdetett a földpiacon és arra kötelezte az ügyintézőket, hogy a nagyobb hasznot hozó, magasabb rangot részesítsék előnyben. Ugyanakkor a *licentia populandi* széles körű árusítása és egy intenzív faluépítési tevékenység elindítása egy teljesen feudális tulajdonforma modelljét terjesztette el, amelyben minden legális és informális hatalmi eszköz a földesúr kezében volt.

A 17. századdal foglalkozó olasz történetírásban sokáig vita tárgya volt az ún. *rifeudalizzazione*, a visszatérés a feudalizmushoz, ami az itáliai gazdasági és társadalmi élet egy egész fázisát jellemezte volna. Ez a fogalom vitatható. Szicíliában például a feudális tulajdon kétségtelen megszilárdulása nem egyszerű visszatérést jelent a múlthoz, hanem az arisztokrata szupremácia egy új formáját, amelyet az állam gazdasági és politikai erőforrásainak valóságos kizsákmányolása jellemezett.

A *Deputazione degli stati*, a rendi bizottság példája segít megvilágítani ezt a kérdést. Ezt az intézményt a 16. század végén alapították abból a célból, hogy ideiglenesen ellenőrizze az eladósodott feudális birtokokat és így biztosítsa a termelés folyamatosságát a hitelezők érdekeinek védelmében. Néhány év elteltével, a 17. század elején mégis ennek ellenkezője lett, hatékony eszköz az adósok védelmében és az új hatalmi struktúra sarkalatos kifejezése. Ráadásul a bizottság által kezelt

birtokok között azok, amelyek a királyság legtekintélyesebb öt nemesi családjának a tulajdonában voltak, különlegesen kedvező feltételeket élveztek.

Azt mondhatjuk, amint ez a példa mutatja, hogy földhöz jutni, hitelt kapni, az adókat fizetésre kényszeríteni vagy exportálni egyre kevésbé függött az igénylők gazdasági erőforrásaitól, és egyre inkább a státusuktól.

Volt egy közmondás a 17. századi Itáliában, hogy a spanyolok Nápolyban esznek, Milánóban falnak, Sziciliában majszolnak. Az egykorúak többnyire azzal magyarázták a mondást, hogy a szigeten viszonylag enyhébb volt a spanyol kincstár nyomása. A történészek azután megvizsgálták, hogy a spanyolok korlátozásában volt-e szerepe a szicíliai parlamentnek. Ebből a szempontból érdekes egy nem nagyon ismert, az olasz libertinus fró Gregorio Leti-nek tulajdonított szöveg, a *Dialoghi politici*, politikai párbeszédék. Itt egy egész csokor alternatív magyarázata is olvasható a mondásnak: lehet, hogy a spanyolok azért majszoltak csak, mert a királyságban nem maradt annyi, hogy egyenek; vagy mert majszolgatni annyi, mint mindent megeszgetni, a velőt is a csontból; vagy végül, hogy a sziget olyan sokkal tartozott a királynak, hogy a miniszterek mohóságának már csak ilyen kevés maradt. Mindezenetre — mondja az fró —, a mondás immár „kicsit öreg”.

A királyi főhatóság kiterjesztése fontos kérdés. A 16. századi Szicília demográfiai és gazdasági fejlődését nagyrészt a maga előnyére szívtá fel a királyi birtokok városhálózata, amelybe minden nagyobb város beletartozott. Ezenfelül a királynak sok mindenre kiterjedő jogai, kiváltságai, hivatalai, jövedelmei és adományozási jogai voltak, amelyek közt említésre érdemes, hogy mint pápai legátus (ez normann örökség) ő nevezte ki az apátokat és püspököket. Így a szicíliai *donativi*, a parlamenttől a királynak járó adó felemelése széles körű koronára hátramlási folyamattal párhuzamosan ment végbe. Vessünk egy pillantást az abszolút számokra.

A rendes *donativo*, amelyet a parlament rendszerint három évenként újított meg, a 17. század elején évi 300 000 *scudi* körül volt, ezt a parlament 1612 után 560 000-re emelte. A 30-as években egy további emelés révén ez az összeg meghaladta a 790 000 *scudi*-t, 1642–43-ban elérte a 878 000-es maximumot, aztán a következő években 750 000 körül állandósult. Ugyanebben az időszakban igen jelentős volt a koronajavak eladásából származó összbevétel. A 40-es években, a legsúlyosabb nyomás idején, 1642–43-ban elérte a 768 000 *scudi*-t, 1643–44-ben és 1645–46-ban felül is múlta a *donativo*-bevételt. Hangsúlyoznunk kell, hogy sokszor csak a koronajavak eladásából befolyt pénz volt a valóságos királyi jövedelem, mivel a helyi pénzügyi szervek, amelyeknek fizetni kellett volna a *donativo* rájuk eső részét, örökös késsedelemmel és deficittel küszködtek.

A koronajavak eladása — 35 városé és falué — hozta a legtekintélyesebb hasznot: 1620–1660 között ez 950 000 *scudi*-t hozott; legtöbb esetben maguk a közösségek fizették meg a váltságdíjat. A vámjogok eladása még jövedelmezőbb volt: az 1626–1650 között eladott 38 *segrezie* 825 000 *scudi* bevételt eredményezett. Ez viszont a korona vámbevételeinek párhuzamos csökkenéséhez vezetett, ezek a 20-as évek évenkénti mintegy 150 000 *scudi*-járól a 40-es évekre 100 000-re estek vissza.

Trasselli, Giuffrida és Aymard munkái a Sziciliából Milánóba irányuló pénzátalásokkal foglalkoztak a harmincéves háború legforróbb szakaszában, és ennek következményeként a szicíliai gazdaság kivéreztetésével. Én itt ugyanennek a folyamatnak egy másik aspektusára kívánok rámutatni: az állami hitelgazdaság létrehozására, amely a szicíliai gazdasági erők legjavát a termeléstől elvonta és a pénzügyi bérletek felé terelte. Lássuk röviden, hogy hogyan.

Ha a korona Szicíliaiban hitelhez akart jutni, szokás szerint bérbe adta majdani jövedelmeit. Ez a rendszer nagyon hasonló volt a nápolyi *arrendamenti* rendszerhez, amit Luigi de Rosa tanulmányozott. A génuai bankárokkal kötött kölcsönszerződések, *assegnati*, fedezetül a koronajavak szolgáltak. A szerződések lejártakor nagyrészüket általában megújították, és a megnövekedett költségeket rendszerint jogok és ingatlanok átruházásával fedezték. A génuaiak általában szívesebben vették a kereskedelmi tevékenységükkel közvetlenül kapcsolatos jövedelmek (*tratte*, vámkedvezmények és a termelésre kivetett adók) átruházását, és az ingatlanokat (hűbértulajdonokat és városokat) viszonteladták a szicíliaiaknak. Ezt a tevékenységüket folytatták az 1627. évi államcsőd és Olivares azon kísérlete után is, hogy a portugál pénzberekekre támaszkodják. A génuai *hombres de negocios* még a 40-es években is 2 240 000 *scudi*-t kölcsönöztek a koronának, megelőlegezve a korona szicíliai bevételeit. A jól bevált szokás szerint ennek az összegnek egy részét *provisiones*-ra konvertálták, főleg a királyi hajóhad ellátására.

Egy második bevételi forrás helyi kölcsönök felvétele volt; biztosítékul a korona jövőbeli bevételei szolgáltak. Az egyik legjelentősebb hitelező ebben a műfajban Palermo városa volt, amelynek szenátusa a 17. század első évtizedében 2 500 000 *scudi*-t kölcsönzött a koronának. Ennek a pénznek tekintélyes része a *tavola*-tól eredt: a 17. század folyamán a palermói *tavola* mintegy 3 millió *scudi*-t kölcsönzött a szenátusnak. De a város, azonkívül, hogy hozzáférhetett a *tavola* vagyonához, a saját jövőbeni bevételeire is vett fel kölcsönt. Monostorok konventek, jótékonyági intézmények, apácázárdák vagy egyszerű papok is szívesen vásároltak évjáradékokat, hogy tekintélyes jövedelmüket gyümölcsöztessék; ez nem csak érthető megoldás volt, hanem a legvonzóbb is mindazok számára, akinek volt befektetni való pénzüik. A hitel, ami alapjában államadósságot jelentett, lett a szicíliai társadalom fő mozgatóereje.

A bőséges kínálat és az előnyös kamatok így a szicíliai gazdaságot egy pénzügyi spirál felé hajtották, elterelve a tőkét a termelő tevékenységtől. A városfejlődés, különösen Palermóban, ugyancsak vonzotta a pénzáramlást, de a gazdaság sorsát meghatározó döntő terület a politika volt.

A modell a periféria számára a birodalom központjában végbement mélyreható változás szolgáltatta: gondoljunk Pedro Fernández de Navarrete szenvedélyes vádbeszédére: „Azok, akik becsületesen jutnak tulajdonhoz, amelyen majorátus alapítható, azt már nem a birtokukon alapítják meg, ahogy ez szokás volt, már nem vásárolnak szőlőket és bekerített földeket, hogy azok a fiaik, akik nem lesznek tudósok vagy katonák, megművelhessék azokat, felemelve és gazdagítva a városokat; most a jogokkal együtt a lehetőséget is megszerezve mindenki, aki üzletét és vagyonát gyarapítani akarja, az Udvarra építi házait és majorátusait.”

Ennek a változásnak a következményei a társadalom szerkezetének átalakulásában is megmutatkoztak. Új uralkodó osztály született, amely udvaronc arisztokratákból állt és nem a nyers régi nemességből, udvari szállítókból és nem tisztekező kereskedőkből, pompakedvelő hatalmasokból és nem a király szerény szolgálóiból. És valamennyien, egymáshoz hasonlóan, arra törekedtek, hogy betöltsék az egyetlen uralkodó osztály társadalmi funkcióját, ellenőrzésük alá vonják az államgazdaságot.

Ebből a képből részben kimaradt a nyersselyem-exportáló ágazat, amely szorosan kapcsolódott a nemzetközi piachoz és Messina városához, ahol az erős patrícíatus hű maradt ősi kereskedelmi tradícióihoz. A 17. század 20-as éveiben a messinai

nyerselyem-export alig 400 000 szicíliai fontról 600 000 fölé emelkedett, a nemzetközi feszültségeket sem szenvedte meg túlságosan, s a következő évtizedekben is 500 000 font fölött maradt. A század közepe táján a szicíliai selyemexport értéke meghaladta a gabonaexportét. Ahogyan Maurice Aymard írta, ha a 16. század Szicíliában a gabona százada volt, akkor a 17. század a selyem százada lett.

Amint láttuk, a 17. századi Szicíliában a nagyon megerősödött fiskális nyomás volt az a hajtóerő, amelynek segítségével az állam mélyen behatolhatott a gazdasági életbe. A gazdaság és a politika kapcsolata egyre szorosabb lett, sokkal szorosabb, mint a múltban volt. A gazdasági döntések körüli kemény politikai harc volt az érem egyik, a politikai döntés megnövekedett gazdasági értéke az érem másik oldala. Fussunk át gyorsan néhányon a legjelentősebbek közül.

Osuna hercegének mint alkirálynak a megérkezése Szicíliába és az általa Palermóban 1612-ben összehívott parlament fontos változást jelöl mind a gazdasági életben, mind a politikában. Ebben a parlamentben Osuna megkapta a szicíliai királyság beleegyezését ahhoz a tervéhez, hogy kétszeresére emelje a koronának járó adót. Ezt a példa nélkül álló adóemelést a parlament azért hagyta jóvá, mert Osuna közös politikai frontba tömörítette a vezető gabonaexportőr ágazatot, vagyis a birtokos arisztokráciát, a gabonakereskedőket, a génuai kolóniát és a palermói uralkodó osztályt. Ennek az érdekszövetségnek az alkirály garantálta a roskadozó *tavola*-k felélesztését, a pénzárfolyam rendezését, koncessziót a *Deputazione del Regno*-nak, a főleg Palermóban élő arisztokraták által ellenőrzött politikai bizottság jogát az új *donativo* elosztására és beszédésére. Ezenfelül az alkirály az adóteher nagyrészt át helyezte a gabonaszektorról a selyemszektorra, megfosztva Messinát adómentességétől. Ebből hosszú, a *Consejo de Italia* előtt megvívott jogi harc lett, de ebből fakadt a törekvés is az erősödő helyi konfliktusoknak a politikai küzdelmekkel való összekapcsolására, a *valimiento* és a királyi patronátus fölötti ellenőrzés megszerzéséért.

Nehéz tehát megérteni a Habsburgok gazdaságpolitikáját Szicíliában — és talán nem is csak ott —, ha nem vesszük figyelembe a gazdasági kényszer, a sürgető események és a konkrét politikai összefüggések által kialakított helyzeteket. A törésvonal nem a döntéshozó központot állította szembe a vonakodó perifériával, hanem gyakran egyes embereket, érdekeket és eszméket transzverzális vonalak mentén, amelyek hol egyesítették, hol szembeállították egymással — Szicíliában éppúgy, mint Madridban — egyazon csoport vagy irányzat híveit.

Nem nehéz más példákat is bemutatni erre a dinamikára. Harminc évvel később, egy nagyon hasonló kísérletben, Kasztília admirálisa, aki akkor az Olivares-szel szemben álló királyhű nemesi ellenzék feje volt, s akit Elliott a *privado* húsában levő tuskének nevezett, alkirályként Szicíliába ment és megpróbálta rávenni a szicíliai főurakat, hogy csatlakozzanak az ő politikai vonalához, mert az alkalmasabb a király szolgálatára. Ezért az 1642. évi parlamentben megváltoztatott minden döntést, amit az előző parlament — amelyet 1639-ben Francesco de Mello alkirály, Olivares barátja és bizalmas híve hívott össze — hozott: az adóprést a pénzügyi tranzakciónál (minden adásvételi szerződés után 2 %) átírányította a szakosodott mezőgazdasági ágakra (új adók a szőlőkre, olajfákra és a selyemhernyótenyésztéshez szükséges eperfákra). Ezenkívül még támogatta is az eladósodott főnemességet, eleget téve annak a szélsőséges követelésüknek, hogy visszamenőleg szállítsák le 5 %-ra az általuk fölvelt kölcsönök kamatát.

Egy utolsó példa lehet a végeláthatatlan huzakodás akörül, hogy Messina — Livorno példáját követve — szabadkikötő-koncessziót kérelmezett. A kérelmet 1633-ban elutasították, 1648-ban az engedélyt megadták, de nem lépett hatályba, 1663-ban ismét megadták, de egy inkvizíciós jogigény bejelentése az ügyet megakasztotta. Aztán az Itáliai Tanács újra megadta az engedélyt, de a király halálát követő politikai változások az ügyet végleg befagyasztották. Ezt a huzavonát nehéz lenne megérteni, ha nem vennék figyelembe, hogy Palermo élesen ellenezte a dolgot, míg olyan előkelősége, mint Don Juan de Austria és Medina de las Torres herceg nagy figyelmet szenteltek a messinai kérelemnek; ugyanakkor a másik oldalon Marianna királyné és *privado*-i, Nithard és Valenzuela Palermo szempontjait tették magukévá. Mindez — egy eleddig kevésbé ismert 197 szerepet fog játszani majd az 1674-78-as messinai lázadásban.

A fentiekben megkísérlem a Szicília társadalmában végbement változást a világgazdaság és a spanyol birodalom gazdasági életének összefüggéseiben vizsgálni. Megkísérlem megmutatni, milyen szerepet játszott az állam egyre fokozódó jelenléte Szicília gazdasági struktúrájának romlásában. Másfelől kiemeltem a politikai rendszer változását s annak következményeit, főleg a centrum és periféria viszonylatában, mivel véleményem szerint ezek azon a ponton hatottak egymásra, ahol a gazdaságpolitikai döntések valódi jelentőséget nyernek.

A GAZDASÁGPOLITIKA LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI (MAGYARORSZÁG PÉLDÁJÁN)

Az osztrák Habsburgok 17-18. századi gazdaságpolitikája mintegy száz éve tárgya a történeti kutatásnak. Az alapot már az első generáció lerakta August Fournier, Adolf Beer és Karl Pffibram munkáiban, s azóta a kutatók minden következő nemzedéke gazdagította ismereteinket.

A Habsburgok gazdaságpolitikáját két irányból lehet megközelíteni: az összbirodalom szempontjából, illetve az egyes országokból kiindulva. Mindkét megközelítés jogosult: a Habsburg gazdaságpolitika legkiválóbb képviselői a monarchiát gazdasági egységnek fogták fel, a későbbi történeti fejlődés azonban független államokat hozott létre. Így jogos az a kérdés is, hogy mennyiben segítette elő ez a gazdaságpolitika a birodalom egyes országainak fejlődését, illetve mennyiben akadályozta azt.

Joggal tehető fel az a kérdés, hogy mióta beszélhetünk egyáltalán Habsburg gazdaságpolitikáról. Politikai döntéseknek már korábban is voltak gazdasági következményei, de gazdaságpolitikai programot a Habsburg birodalom számára először az osztrák kameralisták, Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm Hörnigk és Wilhelm Schröder fogalmaztak meg a 17. század második felében; rendszeres állami gazdaságpolitikáról Mária Terézia uralkodása óta beszélhetünk. Izgalmas feladat lenne az így értelmezett gazdaságpolitika kezdeteit kimutatni a Mária Terézia uralkodása előtti időben.

A Habsburg birodalom gazdaságpolitikája Szilézia elvesztését követően fél évszázadon át célkitűzésében következetes volt, ha eszközei időről időre módosultak is. Részletkérdésekben néha éles fordulatokra került sor; csak az erdélyi kaszagyártás példáját említtem, amit a *Hofkammer in Münz- und Bergwesen* 1769-ben megtiltott, 1784-ben viszont elrendelt és azután fejlesztett is.

A továbbiakban azonban nem a gazdaságpolitika történetéről és fordulatairól akarok beszélni, hanem lehetőségeiről és korlátairól, mégpedig Magyarország példáján.

A bécsi udvarnak és a monarchia központi hatóságainak Magyarországra vonatkozó gazdaságpolitikai elképzelései a 17. század végétől fogva — időleges ingadozásoktól eltekintve — meglehetősen egyértelműek és állandóak voltak. A 18. század második felében már átfogták az ország egész gazdasági életét: a benépesítést, a mezőgazdaságot, a bányászatot és kohászatot, a kereskedelmet és az ipart; a benépesítés és a bányaugy kérdéseiben a szoros értelemben vett gazdaságpolitika jelei pedig már a 17. század vége óta felismerhetők. A következőkben ezeket a szektorokat fogom áttekinteni, hogy választ adhassak a lehetőségek és korlátok kérdésére.

A másfélszáz éves oszmán uralom és a török háborúk következtében elnépteledett ország újrabetelepítése kétségkívül a Habsburg gazdaságpolitika sikerágazatai közé tartozik. A bécsi udvar és a magyar rendek ebben a kérdésben együttműködtek, aminek az lett az eredménye, hogy a szent korona országainak népessége száz esztendő alatt 4 milliőről közel 10 millióra nőtt. Ha azonban elolvassuk Konrad Schünemann 1935-ben megjelent könyvét Ausztria benépesítési

politikájáról Mária Terézia alatt, megtudhatjuk, hogy az államtanácsban mind a betelepítendő kiválogatását, mind letelepítésük helyét és a nekik nyújtandó támogatás mértékét illetően állandóan változó álláspontok érvényesültek, és az egész telepítési akció egy kissé másképpen folyt le, mint ahogy tervezték.

Hörnigknek az *Oesterreich über alles*-ban olvasható megfogalmazása szerint „végeredményben Magyarország valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya”. Ennek megfelelően az összbirodalmi elképzelések egyik vezérmotívuma lett, hogy Magyarországnak kellene ellátnia élelmiszerekkel és nyersanyagokkal a cseh és osztrák örökös tartományokat. Ezt a szereposztást a magyar történetírás a legutóbbi évtizedekig nem csekély túlzással gyarmati függésnek minősítette. A központi hatóságok Magyarországot illető rendelkezései valóban nem a sajátos magyar érdekek szolgálatában születtek meg, de például a búza- és a burgonyatermesztés vagy a lótenyésztés előmozdítására kiadott intézkedések Magyarország számára is előnyösök voltak.

Ugyancsak összbirodalmi érdekek érvényesítésének köszönhette Magyarország a bányaügy újjászervezését, az ezüst-, a réz- és a sóbányák rekonstrukcióját, valamint a monarchia első bányászati főiskolájának, a selmechányai akadémiának a felállítását. Különösen jelentősnek bizonyult a bányaügy területén a magyarországi és erdélyi kamarai vasművek korszerűsítése, a nagyolvasztók meghonosítása és elterjesztése. Ez vetette meg a 19. századi magyarországi nehézipar alapjait.

A bécsi udvar kereskedelempolitikája Magyarország irányában szándékoltan hátrányos volt. Arra törekedett, hogy fogyasztópiacot biztosítson az osztrák és cseh manufaktúráknak, és ugyanakkor távol tartsa a magyar konkurenciát az osztrák-cseh örökös tartományoktól. E kereskedelempolitika eszköze az uralkodó által kibocsátott vámtarifa volt, amely kedvezett az osztrák és cseh áruk magyarországi exportjának, gyakorlatilag kizárta onnan a monarchián kívüli eredetű árut, és gátolta a magyar áru, mindenekelőtt a textíliák és a bor bevitelét az örökös tartományokba. Az eredmény nem is maradt el. 1782-ben Magyarország posztóbehozatalának 66 %-a Felső-Ausztriából, pamutszövetbehozatalának 91 %-a Alsó-Ausztriából, selyemárubehozatalának 92 %-a Bécsből származott. És ennek ellenére: a magyarországi manufaktúrák számára előnyösnek bizonyult, hogy a belföldi piacon a drága és gyenge minőségű osztrák-cseh, és nem az olcsó és kiváló nyugat-európai gyártmányokkal kellett versenyezniük.

Eljutottunk a lehetőségek és korlátok problémájának lényegéhez: hogyan alakult a gazdaságpolitika és a magyarországi manufaktúrális fejlődés viszonya?

A kézművesipar fejlődése Magyarországon a középkorban elmaradt Ausztriához és Csehországhoz képest. A színvonalkülönbség a török hódítás idején, a 16-17. században még nőtt is. Amikor az osztrák és a cseh tartományokban a manufaktúrális fejlődés megindult, Magyarországon csak a céhek száma szaporodott. A kézművesség Magyarországon a 18. században — a megfelelő osztrák megjelölés szerint — *Polizeigewerbe* volt, a helyi szükségletek kielégítésére irányult. A manufaktúrafejlődés Magyarországon — egyes korábbi kísérletek után — csak Mária Terézia uralkodása idején kezdődött.

A bécsi udvar elvileg nem volt a magyarországi manufaktúraalapítások ellen, de az osztrák és cseh tartományi érdekeket képviselő *Hofkommerzienrat* javaslatára el akarta kerülni a magyarországi vállalkozások konkurenciáját. Az 1760-as években a kormány még ösztönözte a manufaktúraalapítást Magyarországon, amikor azonban kitűnt, hogy az új vállalkozások az ország nyugati határa közelében jönnek létre

és az alacsony élelmiszerárak következtében olcsó termékeiket nem Magyarországon, hanem az osztrák és cseh tartományokban kívánják eladni, az 1770-es évekre megváltoztatta addig jóindulatú politikáját. Átmeneti visszaesés után az 1780-as években a magyarországi manufaktúrák új fellendülése következett. Ebben a három évtizedben az állami gazdaságpolitika következetesen arra törekedett, hogy ösztönözze a bőrgyártó manufaktúrák alapítását és lehetőleg visszaszorítsa a textilmanufaktúrákat. Ennek ellenére a bőriparban csak nagyon kevés manufaktúra keletkezett, azok is rövid életűek voltak, míg a textilmanufaktúrák a magyarországi manufaktúrafejlődés legizmosabb ágazatává lettek.

A gazdaságpolitika tehát bizonyos célokat tűzött maga elé; ha ezek a célok összhangban voltak a gazdasági élet öntörvényű fejlődésével, akkor a gazdaságpolitika eredményes volt, ha azonban az öntörvényű fejlődés más úton járt, akkor a gazdasági élet erősebbnek bizonyult a gazdaságpolitikánál. A gazdaságpolitika sok mindent elérhetett, kihasználhatta a meglévő adottságokat, vagy figyelmen kívül hagyhatta őket, létező kezdeményeket támogathatott, vagy akadályozhatott, de a fejlődés fő tendenciáin nem sokat módosíthatott.

Végeredményben a Habsburg gazdaságpolitika a 17–18. században mind az osztrák és cseh tartományokban, mind Magyarországon nagyjában-egészében az adott feltételeknek megfelelő volt. Nem róhatjuk fel az összbirodalomnak, hogy fejlettebb tartományait előnyben részesítette. A Magyar Királyságnak kijutott e gazdaságpolitikának mind előnyeiből, mind hátrányaiból. De ha összehasonlítjuk a 18. század végi Magyarország gazdasági viszonyait a száz évvel korábbiakkal, az előnyök kerülnek túlsúlyba. Nem egy területen lehetett volna többet is tenni, de volt a történelemben valaha is optimális gazdaságpolitika? Ha az egykori Habsburg birodalom utódállamainak mai gazdaságpolitikussai nem követnek el több hibát, mint 18. századi elődeik, meg lehetünk velük elégedve.

A HABSBURGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA A CSEH KORONA ORSZÁGAIBAN A 17–18. SZÁZADBAN

Amikor a Habsburgok 17-18. századi gazdaságpolitikájával foglalkozunk, nem lehet figyelmen kívül hagyni a cseh korona országait, vagyis Csehországot, Morvaországot és Sziléziát. A cseh tartományok mezőgazdasága, de ipari termelése is a Verlag-rendszerrel és a manufaktúrákkal fontos szerepet játszott. Minthogy akkoriban a lakosság 80 %-a vidéken lakott és mezőgazdasággal foglalkozott, meg kell vizsgálnunk a Habsburgok gazdaságpolitikáját ezen a területen. A gazdasági és társadalmi viszonyok a mezőgazdaságban megfeleltek a feudális viszonyoknak. Az egyik oldalon állt a földbirtokosság, a másikon a jobbágy alattvaló. Mivel a 17. században, főleg annak második felében megszorodtak az árutermelő nagybirtokok, megnöttek a jobbágyok robotterhei. A 17. század második fele 1680-ig a korlátozatlan robot időszaka volt. Ez azt jelentette, hogy a jobbágyoknak robotolnia kellett, amikor a földesuraság ezt követelte. Ezek a körülmények oda vezettek, hogy a Habsburg kormányzat I. Lipót alatt 1680. június 28-án kibocsátotta a cseh tartományokban az első robotpátenst. Ez volt az első eset, hogy az uralkodó beleavatkozott a földesúr-jobbágy viszonyba. Az uralkodó a robotpátenstben megtiltotta a robotoltatást vasárnap és ünnepnapokon, s a jobbágy robotkötelezettségét heti 3 naphoz állapította meg; kivételt képezett az aratás, a szénagyűjtés és a halastavak leeresztésének ideje, amikor a jobbágyok „állandóan robotolni és segíteni” tartoztak. E robotpátenst 3. pontja kimondta, hogy a földesúrnak nincs joga jobbágyait a majorságában termelt áru, mint például sör, pálinka, sajt, vaj, zsír, baromfi stb. megvásárlására kényszeríteni, gyakran magasabb áron és „amikor azok már megromlottak”. A 6. pont megtiltotta, hogy a földesurak a robot mennyiségét emeljék; ezt azonban gyakran nem tartották be. Kétségtelen, hogy az uralkodó azt akarta elérni, hogy a jobbágy úgy gazdálkodhassék, hogy a földesúri követelések kielégítése mellett állami adót is tudjon fizetni. Mégis, ez volt a Habsburg uralkodó első beavatkozása a földesúr-jobbágy viszonyba.

A Habsburg gazdaságpolitika további jelentős beavatkozása volt Csehországban az 1757. évi pátenst. Ezzel a földesúri föld is adókötelessé vált, míg ezelőtt csak a paraszti föld adózott, az uradalom majorsági földje pedig adómentes volt. Katasztert állítottak fel és a majorsági földet is megadóztatták. Ez jelentős beavatkozás volt a nemesi kiváltságokba, még akkor is, ha a majorsági földet alacsonyabbra értékelték, mint a paraszti földet. A Habsburg gazdaságpolitikának ez az intézkedése oda vezetett, hogy idővel — II. József 1789. évi rendelete nyomán — minden földet egyformán adóztattak meg.

A Habsburg gazdaságpolitika további jelentős beavatkozása volt az 1775. évi reform, az ún. „raabizáció”. Arról volt itt szó, hogy a nagybirtok földjét bérbe adták a jobbágyoknak. Ahol a reformot végrehajtották, megszűnt a robot. 1777-ben Raab már arra hivatkozhatott, hogy 3000 új család jött létre és a feloszlott jezsuita rend 39 nagybirtokán a lakosság száma 20 000-rel nőtt, ami 20 %-os gyarapodást jelentett. A szarvasmarhaállomány is nőtt 27 500-zal. Bár a raabizáció főleg a kamara, az egykori jezsuita rend és egyes városok birtokain valósult meg, mégis a Habsburg

gazdaságpolitika sikere volt, mert a feudális munkajáradékot pénzjáradékká alakította át. Ezzel a jobbágy a föld bérlője lett.

Az egyik legjelentősebb jobbágyreformra a cseh tartományokban 1781-ben került sor. Ekkor írta alá II. József az örökös jobbágyság megszüntetéséről szóló pátenszt. A pátens utal rá, hogy az örökös jobbágyság megszüntetése „hasznos a mezőgazdaságnak és az ipar számára”. A munkaerő röghözkötöttsége megszűnt, mindenütt szabadon lehetett munkát keresni és vállalni. Sokan kiszakadtak a mezőgazdaságból, a városokba költöztek, s ott kerestek és találtak munkát. Tulajdonképpen ezzel született meg a munkaerőpiac, amelyre a manufaktúrák, később a gyárak fejlődéséhez szükség volt. 1789-ben jelent meg az a fontos pátens, amely a földesúrnak járó jobbágyszolgáltatásokat pénzjáradékká alakította át. Ezzel mindenütt megszűnt volna a robot. II. József halála után azonban ezt a pátenszt visszavonták. Ez is mutatja, hogy a Habsburg gazdaságpolitika milyen fontos döntéseket vitt keresztül, vagy akart megvalósítani, s hogy ezek gyakran a nemesség ellenállásába ütköztek. A céltudatos Habsburg gazdaságpolitika javára vált a cseh tartományok parasztságának, vagy legalább is erre törekedett, és korlátozta a földesurak privilegizált helyzetét.

De a Habsburg gazdaságpolitika a 17-18. században nem korlátozódott a mezőgazdaság területére. I. Lipót idején reformokat valósítottak meg az iparban is, s ezek azt mutatják, hogy merkantilista szempontok jutottak érvényre. 1665-ben Münchenből Bécsbe hívták Johann Joachim Bechert, akinek a megérkezése után nem sokkal megalakult Bécsben a *Kommerz-Kollegium*. 1666. február 22-én kelt instrukciója szerint foglalkoznia kellett a monarchia kereskedelmével, nem csak a készárukkal, hanem a nyersanyagokkal is, s számba kellett vennie mindazokat az országokat, ahová árut, vagy nyersanyagot exportáltak. A *Kommerz-Kollegium*nak vizsgálnia kellett a kereskedelem növekedését és csökkenését, az áralakulást. A nyersanyagokat nem volt szabad exportálni, belföldön kellett feldolgozni őket, meg kellett akadályozni, hogy pénzt fizessenek a külföldnek olyan árukért, amelyeket itthon is elő lehet állítani. Tanulmányozni kellett a kereskedelmet külföldön, különösen a fejlett országokban. Információkat kellett szerezni külföldi kereskedőktől és vállalkozóktól. Dolgoházakat, manufaktúrákat, bankokat és kereskedőcégeket kellett létesíteni, s ezeknek fejlesztésük érdekében privilégiumokat adni. Ezekkel a merkantilista követelményekkel kellett a *Kommerz-Kollegium*nak foglalkoznia.

Már ezt megelőzően két morvaországi, brünni vállalkozó, Morgenthaler 1653-ban és Malivský 1663-ban az uralkodóhoz fordult s ezeket a merkantilista szempontokat képviselte. I. Lipót 1664-ben a legmagasabb morvaországi hatóságokhoz fordult, s elöadta, hogy „ott, ahol a közjóról és az ipar és kereskedelem fejlesztéséről van szó, szükséges segíteni”. Lehetséges, hogy Malivský beadványa adta az ösztönzést a bécsi udvarnak Becher meghívására és a *Kommerz-Kollegium* felállítására.

Becher vezetése alatt alapították az első textilmanufaktúrákat, Walpersdorfban 1666-ban, Linzben 1672-ben, valamint Bécsben 1676-ban. Becher nézeteit azután Philipp Wilhelm Hörnigk dolgozta ki és tette közzé *Oesterreich über alles, wann es nur will.* c. könyvében 1684-ben. A merkantilista alaptételek Csehországban a 17. század végétől kezdve honosodtak meg. Így a csehországi kamara könyvelőisége 1690. november 7-én előadta, hogy sok pénz folyik el külföldre posztóért, harisnyáért, vászonért, kalapért, és javasolta, hogy ezeknek az áruknak a vámját emeljék fel. A kormány ezt 1692-ben meg is valósította. Olyan árukról volt ekkor szó, amelyeket

Franciaországból importáltak. A csehországi kamara javasolta, hogy növeljék ezeknek az áruknak a gyártását a monarchia országaiban. Előadta azt is, hogy Anglia, Franciaország, Németalföld a manufaktúráknak és a kereskedelemnek köszönheti gazdagságát, mert ezek adnak munkát a nép egy részének, s ezáltal növekszik a piac. Ez a szemlélet megfelelt a 17. század végi Habsburg gazdaságpolitikának. 1710-ben Csehországban egy *Merkantil-Kommissio*-t hívtak életre, amelynek feladata volt, hogy törődjék a manufaktúrafejlődéssel, hogy külföldi szakmunkásokat keressen, és hogy ügyeljen rá, nehogy a céhek a gazdasági fejlődés gátjaivá legyenek. Az egyik legelső textilmanufaktúrát az oszei kolostor alapította 1697-ben; itt először harisnyát, majd 1701-től posztót gyártottak, a szakembereket hozzá Szászországból toborozták. Nem volt ez másképp gróf Kaunitz délmorvaországi, vagy gróf Waldstein litvánovi textilmanufaktúrájánál sem. Támogatták a Habsburgok Csehországban az üvegyártást is. Az üvegesmesterek privilégiumokat kaptak, munkásaik mentesültek a katonáskodástól, jobbágyszolgáltatásokkal sem tartoztak. A kormány még az üvegművesek kivándorlását is megtiltotta, hogy ezzel is védje a belföldi termelést és a kereskedelmet.

A kormány még a textilmanufaktúrák munkaerőellátására is gondot viselt. 1764. február 29-én írta alá Mária Terézia a fonóműhelyek felállításáról szóló pátenst, hogy a munkanélkülieknek munkát adjon és a textilmanufaktúrák számára elegendő munkaerőt biztosítson. A városoknak helyiséget kellett erre a célra adniuk, s a fonást oktató szakembereket az állam fizette. A textilmanufaktúrák munkaerőellátásának biztosítása érdekében az egyes manufaktúrák számára fonóköztereket határoztak meg. Amikor pedig ekörül viták támadtak, a kormány 1775. május 15-én udvari dekrétumot adott ki, amely szerint „a fonóknak meg kell engedni, hogy egyéni elhatározásuk szerint vagy a maguk szakállára, vagy valaki más számára fonhassanak”. A 18. század végére a Habsburg gazdaságpolitika a birodalom valamennyi országát — Magyarország kivételével — egységes vámterületbe fogta össze, hogy a kereskedelmet megkönnyítse. Ha a Habsburgoknak mindezeket a gazdasági intézkedéseit, amelyeket a 17-18. század folyamán a cseh korona országaiban tettek, meggondoljuk, beláthatjuk, hogy milyen erős befolyással voltak az agrárviszonyokra, de az iparra és a kereskedelemre is. Végeredményben mindezzel hozzájárultak a régi feudális viszonyok gyengítéséhez és az új, kapitalista fejlődés megkönnyítéséhez, bár a Habsburg gazdaságpolitika tulajdonképpeni célja mindenekelőtt az állam gazdaságának erősítése volt.

AZ IPARPOLITIKA OSZTRÁK NÉMETALFÖLDÖN

Az utrechti, a rastatti és a badeni béke (1713-1714) átrajzolta Európa térképét, abban a reményben, hogy ez meghozza az egyensúlyt a nemzetközi politikában. Dél-Németalföld ezután már nem a spanyol Habsburgok fennhatóság alá tartozott, hanem Osztrák Németalföld lett, VI. Károly uralma alatt. Az osztrák monarchia a hatalomátruházást követő első években óvatos és főleg habozó adminisztratív politikát folytatott. Ez érezhető volt a gazdasági életben is. 1728-ban azután a kormány hozzálátott, francia mintára, intendánsok kinevezéséhez, akiknek az volt a feladatuk, hogy informálják a kormányt a gazdasági viszonyokról és főképpen a manufaktúrák és ipari vállalkozások helyzetéről. 1734-1735-től kezdve Dél-Németalföld egyre inkább beépült az osztrák birodalomba, egy sor központosító jellegű intézkedés következtében, amelyek azonban nem érintették szabadságait, jogait és kiváltságait. Dél-Németalföldet nem tekintették meghódított területnek, sajátos jogállása volt, amelynek értelmében oszthatatlan, elidegeníthetetlen és semleges volt. Ezt a jogállást a lakosság nagyra értékelte, mivel ez távol tartotta az országot a lengyel örökösödési és a hétéves háborútól. Dél-Németalföldet csak dinasztikus kapcsolat kötötte Ausztriához az uralkodóház révén, és amíg az tiszteletben tartotta az ország struktúráját és a megszokott munkamódszereket — ami egy fél évszázadon át, 1735 és 1785 között így is volt —, számíthatott dél-németalföldi állam polgárainak konszenzusára. Ez lehetővé tette, hogy Bécs az Ausztriát Brüsszelben képviselő kormányzat közvetítésével egyre növekvő befolyást gyakorolhasson számos területre, többek között az iparra.

A pénzügyigazgatást és a gazdaságpolitikát a Pénzügyi Tanács tartotta kézben. A Tanácsban igen tehetséges közgazdászok csoportja dolgozott, köztük Martin de Mullendorff, Gaspar Baudier, Ferdinand Paradis, Henri Delplancq és sokan mások. 1737-ben a Pénzügyi Tanács mellé rendelték a Behozatali és Kiviteli Vámokat Kezelő Hivatalt, amelyre később, egy 1752. évi átszervezés után, végleg rábízták a gazdaságpolitika irányítását, valamint a statisztikai adatok gyűjtését és értékelését. Magától értetődik, hogy a levéltárakban mindmáig megőrzött statisztikai anyag elsődrendű forrás Osztrák Németalföld gazdasági viszonyainak tanulmányozásához és megértéséhez. Ugyanakkor világos képet ad arról, milyen nagy érdeklődés volt kormánykörökben a gazdasági élet iránt, és magáról a korszak gazdaságpolitikájáról is.

Ez a nagy érdeklődés a statisztika iránt kétségkívül Franciaországból származott, ahol a merkantilizmus fontos eszközt látott benne a hatalom birtokosainak fegyvertárában, azokéban, akinek dönteniük kellett a gazdaságpolitika irányáról. Az osztrák örökösödési háború után igénybe vették a francia Benoit-Marie Dupuy szolgálatait, aki a kormányzó és meghatalmazott miniszter rendkívüli tanácsadójaként működött Brüsszelben. Jártassága a francia adminisztrációban, kedve és tehetsége a szervezéshez és a statisztikához igen hasznosak voltak az osztrák hatalom képviselői számára. Dupuy 1753-ban tanulmányt írt az osztrák németalföldi vámokról, s ebbe belefoglalta Dél-Németalföld gazdaságának leíró statisztikáját. Az ő nyomdokában a Pénzügyi Tanács részletes felmérést készített Dél-Németalföldön.

föld iparáról, amelyet 1764-ben fejezett be. Az itt összegyűjtött adatok nagyrészt újra közölték, de már szintetikusabb formában *Dictionnaire du Commerce de la Belgique* c. munkában, amelyet Delplancq államtanácsos szerkesztett, de befejezni nem tudott, valamint Delplancq *Mémoires sur les fabriques, manufactures et autres établissements d'industrie* c., 1776-ból származó, de ugyancsak befejezetlen művében. Ez az egész statisztikai és leíró forrásanyag megbízható és viszonylag kimerítő összkepet ad Osztrák Németalföld iparáról, főképpen Mária Terézia idejében. Ezt az anyagot egybe lehet még vetni helyi vagy ágazati vizsgálatok összegyűjtött adataival, mint amilyenek az 1757-ben a dohányra, 1761-ben a gyapjúra, 1738-ban és 1784-ben a céhekre vonatkozólag készültek.

Ami minket ma itt érdekel, annak a vizsgálata, hogy milyen hatással volt a kormányzat az ipari szektorra és milyen módon járult hozzá Dél-Németalföld iparának fejlesztéséhez az ipari forradalmat megelőző évtizedekben.

A kormányzatnak több útja-módja is volt az ipar ösztönzésére és ezeket kombinálhatta is egymással, nevezetesen:

1. fenntarthatta a már létező védővámrendszert;
2. elsöpörhette a belkereskedelmet gátló valamennyi akadályt;
3. segítséget nyújthatott a vállalkozóknak;
4. maga is alapíthatott állami vállalatokat;
5. gyengíthette a céhek hatalmát;
6. fejleszthette a kocsutak és a hajózható vízi utak infrastrukturáját.

1. Mindenekelőtt, a kormányzat vámpolitikája

A 18. század elején a merkantilizmus tanai már mindenütt elterjedtek Dél-Németalföldön. A század első felében a vámkezelés rendszere a francia határon lényegében az 1670. július 18-i, az Egyesült Tartományok (Észak-Németalföld) és a Lüttichi Hercegség felé eső határon az 1680. december 21-i vámtarifán alapult.

Az 1680. évi vámtarifa, amelyet neves antwerpeni kereskedők és a holland diplomácia ösztökélésére dolgoztak ki, nem nyújtott elegendő védelmet Osztrák Németalföld iparának az angol és a holland konkurencia ellen. Ezt a vámtarifát egyébként az északi és a déli tartományok nagyon különbözőképpen értékelték. Frandria és Brabant nagyon jól jártak az Egyesült Tartományokból és Észak-Európából érkező vas és fa vámmentes behozatalával és a készáruk alacsony behozatali vámjával. Vallóniában ezzel szemben a nagyolvasztók, a szénbányák és az erdők tulajdonosai nem lelkesedtek túlságosan ezekért a tarifákért, mert számukra alacsonyak és elégtelenek voltak. Panaszaik és hatékonyabb védővámok iránti kéréseik ellenére a vallóniai kulcsiparok érdekében a vámkérdésben semmi sem történt. Sőt az 1699. április 1-én kibocsátott hirhede *Edit Perpétuel* is majdnem teljesen figyelmen kívül hagyta a vallon ipart. Csupán a régi réz és a galmáj exportját sújtó tilalom kedvezett a namuri rézműveseknek. Az *Edit Perpétuel* az 1699-ben Brüsszelben a kormány tagjainak és a tartományi székhelyek képviselőinek jelenlétében tartott gazdasági konferenciákat zárta le. Védővámokat állapított meg bizonyos termékekre, mint a só, az állatbőrök, hántolt fakéreg stb., de főleg a textilipar védelmével foglalkozott, amely a kortársak szemében még mindig a legfontosabb ipari ágazat volt. Ám tartva a szomszédos országok megtorló intézkedéseitől és a helyi partikularizmus okozta konfliktusoktól is, a kormányzat az *Edit Perpétuel*-t az 1700-as év folyamán nagyrészt visszavonta.

1700 egyben II. Károly spanyol király halálának éve is volt. Gyermektelen lévén, végrendelete, amelyben utódját kijelölte, 1702-ben valódi örökösödési háborút robbantott ki. Ez egészen 1713-1715-ig elhúzódott, és súlyos következményekkel járt Dél-Németalföldre, amely nemcsak hogy csatatér lett, hanem két rezsim ütközőpontjává is vált. Meggyűlt a baja egyfelől a Tengeri Hatalmakkal, Angliával és Hollandiával, amelyek csak Ausztriai Károlyt ismerték el a spanyol trón örökösének, másfelől pedig a francia-bajor hatalmi csoporttal, amelynek élén a szóban forgó végrendelet által törvényes örökösnek kijelölt Bourbon Fülöp és a Dél-Németalföldet Spanyolország nevében kormányzó bajor Miksa Emánuel állt. A Tengeri Hatalmak befolyása lett uralkodóvá, s csak négy hely, Nieuport, Charleroi, Namur és Luxemburg állt bajor-francia ellenőrzés alatt. Az erős angol-holland befolyás következtében vámügyekben az 1680. december 21-i vámtarifa maradt érvényben, amely rendkívül előnyös volt az Egyesült Tartományoknak és Angliának. A béketárgyalások és az 1715-ben, 1716-ban és 1718-ban megkötött barrière-szerződések ezen a helyzeten semmit nem változtattak, sőt az angol posztó és a holland pálinka behozatali vámját még tovább csökkentették. Mivel nem került sor kereskedelmi szerződés megkötésére a most már Osztrák Németalföld és a Tengeri Hatalmak között, az 1680. évi, kevéssé előnyös vámtarifa maradt érvényben az időközben VI. Károly néven német császárrá lett Ausztriai Károly egész uralkodása alatt.

A kereskedelmi kapcsolatok Franciaországgal ígéretesebbek voltak, és az 1703. március 15-i kereskedelmi szerződéshez és egy sor, az Egyesült Tartományok és Anglia ellen irányuló vámrendelkezéshez vezettek, amelyek tarifái a vallon iparnak kedveztek. VI. Károly tehetetlen volt a szomszédos hatalmakkal szemben és nem tudott Dél-Németalföld gazdasága védelmében hatékony politikát folytatni. Csak 1748, az aacheni béke után, Mária Terézia császárné uralkodása alatt, lépett fel az osztrák kormányzat erőteljesebben és önállóbban a környező országokkal szemben. A Franciaországgal folytatott kereskedelemben Osztrák Németalföld egy preferenciális statutumban megkapta a kiváltságolt nemzet minősítést, majd az aranjujezi békében (1752. június 14.) kicsikarta ugyanezt Spanyolországtól és Szardíniától is. Az Egyesült Tartományokkal és Angliával folytatott tárgyalások nehezen haladtak előre és végül nem vezettek kereskedelmi egyezményhez.

Az osztrák kormányzat 1748-tól kezdve mérsékelt protekcionista politikát folytatott, mindazonáltal vámpolitikájában mindig szem előtt tartotta saját anyagi érdekeit, minek folytán a vámilletékek jelentős bevételi forrása lettek a Kincstárnak. Az 1749. január 27-i „regulatívák” kivételével, amelyek az 1680. évi tarifáknál jelentősebb védelmet nyújtottak, a kormányzat semmiféle általános vámtarifát nem adott ki. Inkább különálló rendelkezések rendszerét alakította ki, szektoronként adva illetékmentességet. Hubert van Houtte történész szavaival: a kormány ekkor a „kis csomagok” rendszerét alkalmazta.

Nincs itt most időnk a kormány intézkedéseit szektoronként vizsgálni. Csak annyit állapítunk meg, hogy ami a vallon ipar érdekeit illeti, az északról származó vasra súlyos illeték, 100 font súlyegységre 10 forint nehezedett. Az 1761. december 17-i rendelet az angol szén behozatalára 30 sou vámot vetett ki *rasière*-enként (kb. 70 liter). Ez utóbbit azonban 1770-ben visszavonták, mert Ostende, Nieuport, Malines, Antwerpen és Lierre gyárosai és kereskedői a Pénzügyi Tanácsnál tiltakoztak ellene. A flandriai és brabanti kereskedők nagy része az Angliából és az Egyesült Tartományokból származó termékek forgalmazására és feldolgozására specializálódott. Azt állították, hogy az angol szén jobb minőségű és olcsóbb, mint

a Borinage-ból és a Charleroi-i medencéből való. Ezért az 1761-es rendeletet 1770-ben felfüggesztették, 1787-ben átmenetileg, majd egy újabb, rövid ideig tartó felfüggesztés után 1789-ben véglegesen ismét életbe léptették.

Ami az északi tartományok ipari érdekeit illeti, egymásnak ellentmondó vámtarifák születtek a lenkivittel kapcsolatba. Az Egyesült Tartományokból behozott fűrészelt fára 1751-ben kivetett, viszonylag magas vámot csak 1762-től kezdve szedték be. Ennek az volt az oka, hogy az Ostende környékén 1752-ben alapított Fűrészmalom Társaság 1761-ig nem tudta kielégíteni a fűrészelt fa iránti keresletet. Amint túljutott a Társaság a nehézségeken, a kormányzat a vám beszedése mellett döntött, de máris szembe találta magát az antwerpeni kereskedők, asztalosok és ácsok reklamációival, akik hangosan bizonygatták, hogy a Fűrészmalom Társaság túl magas áron adja a fát. Azzal is fenyegezték, hogy nem fizetik meg az „önkéntes adomány”-nak nevezett adót, s nem járulnak hozzá a kormány által 1761-ben kibocsátott kölcsönhöz. Cobenzl meghatalmazott minisztert igen bosszantotta a vámtarifái elleni tiltakozás és a brabanti partikularizmus illetlen megnyilvánulása egy flandriai vállalattal szemben. Ezért úgy döntött, hogy Antwerpenben is felállítat fűrészmalomokat és ezeket mentesíti a nyersfára kivetett behozatali és a fűrészelt fára kivetett kiviteli vám alól. Világos, hogy a kormányzatnak a vámpolitika terén sokszor lavíroznia kellett, hogy kielégítse a különböző, egymásnak gyakran ellentmondó igényeket.

Az osztrák kormányzat vámpolitikáját tehát joggal nevezhetjük következetlennek, empiristának és pragmatikusnak. Tény azonban, hogy a korszak felelős vezetőinek legfőbb célja az volt, hogy ne riasszák meg a környező hatalmakat, és hogy az ország belsejében a kereskedők és a vállalkozók — gyakran ellentétes követeléseik ellenére — mégis hajoljanak a kompromisszumokra. A kormány tehát olyan pragmatikus vámpolitika mellett döntött, amely figyelembe veszi a valós gazdasági helyzetet, és nem áll szemben a kor általánosan elfogadott gazdasági nézeteivel és elméleteivel. Kétségtelen, hogy ezekről a kortársak által megfogalmazott gazdasági elméleteket a kormányörök tökéletesen ismerték.

2. A gazdasági életben volt számos, a belkereskedelmet gátló tényező is.

Az osztrák kormányzat második célja ezeknek az elsöprése volt

A behozatali és kiviteli vámokon kívül még sok különféle illeték nehezdedt a belkereskedelemre, mint az út- és hídvámok, amelyeket a tartományok, az uradalmak és a városok szedtek. Minthogy ezeket minden esetben az uralkodó engedélyezte, eltörlésük elvben nem okozhatott volna túl sok nehézséget a kormányzatnak. A valóságban azonban a dolog nem volt ilyen egyszerű. Ami az út- és hídvámokat illeti, a tartományi rendek gyakran ezeknek a bevételeiből fizették a saját adójukat a királynak. Érthető tehát, hogy a kormányzat húzódozott ezek eltörlésétől. Csak a namuri „hatvanad”-ot, a grófságon át szállított minden áruféleséget sújtó *ad valorem* illetéket törölte el 1783-ban. Az uradalmi és községi illetékek nem tűntek el, a megváltásokra történt számos kísérlet ellenére sem. A *Junte des Requêtes et des Administrations* jelentései is jól tükrözik, milyen fontosnak tartotta a kereskedelem fejlődéséből fakadó problémákat és az adórendszernek a kor elsődrendű szükségleteihez való alakítását. Ennek ellenére csak 1783-ban, a semleges Osztrák Németalföld számára gazdaságilag kedvező amerikai Függetlenségi Háború idején közöltek egy jelentést a regionális és helyi vámrendszerről, és ebben mindenféle út- és hídvám

eltörlése mellett szálltak síkra. Ezeknek a számát ugyanis az időközben kényelmesen járhatóvá tett út- és csatornahálózat még megszorította, mivel karbantartásukat a nagy közmunkákat gyakran kezdeményező hercegségek és városok ezekből a vámokból fedezték. Ám a belföldi vámrendszer reformját célzó minden igyekezet, néhány szerencsés kivételtől eltekintve, sikertelen maradt.

3. A harmadik eszköz, amelyet a kormány a gazdasági élet fellendítésére alkalmazott, a vállalkozóknak nyújtott segítség volt

A már működő iparágak kellő védelmet, az új vállalkozások pedig lelkes bátorítást kaptak. Az osztrák kormányzat a vállalkozókat különféle kedvezményekkel segítette, pl. mentesítette őket a nyersanyagok behozatali és a késztermékek kiviteli vámja alól, kizárólagos privilégiummal (*octroi d'exclusivité*) ruházta fel őket, kölcsönöket és pénzügyi támogatást nyújtott nekik. Néha még fel is emelte azoknak a külföldi termékeknek a behozatali vámját, amelyekkel az ország új vállalatainak meg kellett mérkőzniük. A kizárólagos privilégiumok, amelyek monopolhelyzetet teremtettek, egyre ritkábbak lettek. A század közepe felé Bécsben is, Brüsszelben is egyre inkább eltávolodtak a monopólium doktrínáitól: hozzászórtak a gondolathoz, hogy a vállalkozások szabad versenye egészségesebb, és lendületet ad a gazdasági mozgásnak. A pénzügyi támogatások megritkultak. Mindazonáltal több vállalat, így az ostendei Fűrészmalom Társaság, a tournai-i Peterinck porcelánmanufaktúra és a vilvordei savgyár története azt bizonyítja, hogy a kormányzat a maga pénzügyi intervencióját néha elkerülhetetlennek tartotta.

4. A kormányzati segítség még messzebb is mehetett és kiterjedhetett állami vállalkozások alapítására olyan területeken, amelyeket a magánszektor elhanyagolhatónak tartott

A kormányzat csak ritkán kezdeményezte állami vállalatok alapítását. Cobenzl Károly gróf meghatalmazott minisztersége idején (1753-1770) több ilyen vállalatot létesített. Az ostendei sófinomító, a brüsszeli salétrom- és az ugyancsak brüsszeli választóvíz-, a vitriol- és rézgálicgyár, valamint a borókapálinkafőzők Nieupoortban, Brüggeben, Eekloban és Waastenban neki köszönhették keletkezésüket. Legtöbbjük nem volt sikeres. Lotharingiai Károly kormányzó is építtetett manufaktúrákat tervreni parkjában: egy pamutvászón és tapétapapírnyomót, fajansz- és porcelánmanufaktúrát, rézdrótvonó műhelyt, nyomdát és könyvkötészetet. Selyemhernyótenyészetet is létesített a parkban, hogy az lássa majd el a selyemgombolyítót és a selyemharisnyagyártó műhelyt, amelyeket ugyancsak felépíttetett. E vállalkozások mindegyike óriási összegekbe került és egyik sem hozta meg a várt kereskedelmi hasznot. Alapítójuk kívánságára halálakor, 1780-ban, valamennyit feloszlatták.

5. A gazdaság újjászületése elképzelhetetlen a kézműves céhek hatalmának gyengítése nélkül

A 18. században a céhrendszer még szilárdan tartotta magát Dél-Németalföld legtöbb városában, de sok helyütt már megmerevedett és elavulttá vált. Céhrendszer volt az élmezőny iparban és a kiskereskedelemben (mészárosok, pékek, sörfőzők stb.), az építőiparban, a fuvarozásban, és természetesen a textiliparban.

Egyes céhek persze megszűntek, mert amit előállítottak, már idejét múlta, de nap mint nap születtek újak. Az ízlés és a divat változása például mindenféle új szövet megjelenését követelte, ezekhez azután megfelelő szakemberek is kellettek. Így egyetlen posztókészítő céh helyett, amely eredetileg a termelés minden ágát felölelte, egész sor, a textilszakma különböző ágazatait képviselő céh keletkezett, s ezek aztán siettek szigorúan körülhatárolni működési területüket. Ez természetesen mindenféle szabálysértésnek adott tápot, amelyekből végeláthatatlan, rengeteg pénzt elnyelő és végül is csak a céh belső szerkezetét gyengítő perek lettek. Nem csak a textiliparnak kellett ezzel a frakciós szellemmel, viszálykodással és hanyatlással megküzdenie, a többi iparág is hasonló problémákkal találta szembe magát.

Mindehhez még hozzájárult az új ipar megjelenése, amely teljes függetlenségben fejlődött, nem kötötték a céhek korlátozó előírásai, és a kormányzat anyagi támogatását is élvezte. Ráadásul a városi céheket még az a veszély is fenyegette, hogy a vidéken meglepült és minden testületi korlátozástól mentes nagy exportvállalatok kezdték prosperálni és elvitték a városi mesterségeket orra elől piacaik nagy részét.

A városi céhek a dolgok illetően állására azzal reagáltak, hogy nagyon zárt, exkluzív körökbe csoportosultak, még jobban megszigorították a céhbe való felvétel feltételeit, felemelték a tagsággal kapcsolatos költségeket, növelték a terheket, és már azon voltak, hogy örökölhetővé teszik a „mester” címet. Ez az önfenntartási ösztön diktálta görcsös védekezés hosszú távon nem használt a céheknek, de egy ideig még fenn tudtak maradni, mert a kormányzat megerősítette, sőt gyakran még növelte is kiváltságait. A céhek gyakran részét alkották a városi tanácsoknak, amelyek képviselőiket a rendi gyűlésbe küldték az adók megszavazására. A céhek jóindulata tehát fontos volt a kormányzat számára ... és szép szóval többre megy az ember. De lassanként a kormányzat és különösen Cobenzl meghatalmazott miniszter arra a meggyőződésre jutott, hogy az általános gazdasági érdek fontosabb, mint a városi céhek néhány tagja, és végül egy kimondottan céhelles politika mellett döntöttek. Ennek ellenére a kormányzerveknek nem ment könnyen a céhek hatalmának meggyengítése. Erre vall a következő történet: A charleroi-i rézművesek majdnem tehetetlenek voltak a namuri rézműves céh befolyásával szemben, amely magának követelte a rézműves munka kizárólagos jogát az egész grófságban. A namuri rézművesek mindent elkövettek, hogy a charleroi-iak ne gyárthassanak rézkazánokat a szénbányákba beszivárgó víz kiszivattyúzására szolgáló tűzgépekhez, ezért még pert is indítottak. Hét évig tartott, amíg a kormányzat — amely meg volt győződve arról, hogy a namuriak követelése gátolja Charleroi ipari és kereskedelmi fejlődését — 1773-ban megszabadította Charleroi rézműveseit a namuri céh gyámkodásától. 1784-ben, II. József császár uralkodása alatt, a céhrendszer végleg el lett temetve.

6. Az új vállalkozások támogatása, az ipar és kereskedelem felvirágoztatása ... értelmetlen lett volna az út- és csatornahálózat kiépítése nélkül

Bár maga a kormányzat csak ritkán kezdeményezett útéptést, attól tartva, hogy ezzel túlságosan megterheli az államkincstárt, mégis nagy figyelmet szentelt a kérdésnek és a lehető legnagyobb mértékben bátorította a regionális és városi hatóságokat közmunkák megindítására. Az erre vonatkozó tervek kivitelezhetőségét a legnagyobb gonddal vizsgálták meg mind finansiális, mind műszaki szempontból. A kormányzat felhatalmazást adott a robotmunka útéptéshez és útkarban-

tartáshoz való felhasználásra, és a felvett kölcsönökre az út- és hídvám-koncessziók szolgáltak fedezetül. Az osztrák uralom végén Osztrák Németalföld 2482 km hosszú, kocsizható úthálózattal büszkélkedhetett, ami a spanyol korszakhoz képest jelentős fejlődés volt és nagy segítségére volt a kereskedelemnek és az iparnak. Cobenzl befolyásának ebben nagy szerepe volt, de az nem adatott meg neki, hogy a kereskedelem kiterjesztését leginkább gátló akadályt megszüntethesse: nem tudta elérni a hajózási zárlat feloldását a Scheldén. Meg kellett elégednie Ostende, Brügge és Gent kikötőinek fejlesztésével. 1750 és 1770 között a Brügge és Gent közötti csatornát kimélyítették és mindkét városban leágazásokkal bővítették. Leuven egy, a várost a Rupellel összekötő csatornával gazdagodott s így a szárazföldi és a vízi közlekedési utak összekötő pontja lett. A Dendre-t hajózhatóvá tették. Sok terv azonban mégis csak terv maradt és Vallónia hajózható vízi úthálózata nem javult meg. Bár a hajózás a Sambre, a Meuse, az Ourthe, a Vesdre és az Amblève folyókon nehéz és igen kockázatos volt, csatornákat nem ástak, folyókat nem tettek hajózhatóvá, ami a virágzó vallon iparnak nagy kárára volt.

Mint bevezetőben mondtuk, az osztrák kormányzat különböző módokon avatkozhatott be a gazdasági életbe, hogy a kereskedelmet és az ipart fellendítse. Vámpolitikája, a vállalkozóknak nyújtott segítsége és a közlekedés infrastruktúrájának koordinálása és fejlesztése terén kifejtett igyekezete volt a legsikeresebb, legalább is Mária Terézia uralkodása alatt. II. József csak rövid ideig ualkodott. Indulatos és despotikus magatartását dél-németalföldi alattvalói rosszul fogadták, a közhangulat megromlott és erős ellenzékiességbe csapott át. A brabanti forradalom 1789-ben maga után vonta a kormányzat bukását és meghúzta a vészharangot Dél-Németalföld osztrák uralma felett. De ez az uralom időközben, és különösen Mária Terézia uralkodása idején, már előkészítette a terepet a hamarosan kirobbanó ipari forradalom számára. Belgium lesz valóban az első ország az európai kontinensen, amely Anglia példáját követve elindul az ipari termelés növelésének, korszerűsítésének és gépésítésének útján.

EGY „ÁLLAM” EGY BIRODALOMBAN: A MANTUAI HERCEGSÉG PÉNZÜGYEI I. JÓZSEFTÓL MÁRIA TERÉZIÁIG

A mantuai hercegséget érintő, 1630-tól az utolsó Gonzaga: Ferdinánd Károly — akit árulással és hűtlenséggel vádolva I. József megfosztott kis államától — meneküléséig terjedő hosszú válságnak az lett a következménye, hogy az egykor a Pó-síkság egyik legszebb és leggazdagabb tartományának tekintett terület most rosszul művelt, ritkán lakott, üzleti élet és iparos tevékenység nélküli vidék képét mutatta. Nyolcvan év alatt csak részben sikerült behegeszteni a szörnyű sebeket, amiket a mantuai és monferratoi örökösödési háború, az 1630. évi pestis és a főváros kifosztása ejtett rajta: a népesség megfogyatkozása, a parasztság menekülése a vidékről, a földtulajdon nagy részének átkerülése a városi polgárság és egyházi intézmények kezébe és a hercegi tekintély hanyatlása válságos helyzetbe juttatta az állam gazdasági és igazgatási szerkezetét, pártolva a nemesség előjogait és súlyosbítva a vidéki lakosságra nehezedő terheket.

Mikor a Habsburg haderők elűzték az utolsó herceget, ezt néhány polgár és sok paraszt bizonyára örömmel fogadta, abban a hitben, hogy az állam tekintélye végre majd helyreáll, eltörlik az előjogokat, és az igazság győzedelmeskedik.

A valóságban az osztrák uralkodóház politikája nagy megfontoltságról tett tanúságot: az osztrák seregek ugyan sok kárt okoztak, de egy fej sem hullott le, és még a herceg miniszterei is az első bizonytalanság után visszatértek helyükre és nagyrészt megerősítették őket hivatalukban. A nemesség és a főpapság megőrizte szerzett előjogai nagy részét, és Mária Terézia reformjaiig a hercegség közigazgatási szervezete ugyanaz maradt, mint ami a régi Gonzaga államé volt.

Ez a folytonosság teljes mértékben tükröződik az új uralkodók pénzügyi politikájában: bár uralmukat senki trónigénylő nem fenyegette komolyan, és bár a nép engedelmes volt, hiszen századok óta elvesztette szabadságigényét, pusztán csak mellékes jelentőségű változtatásokat vezettek be az adórendszerben.

Mindez nemcsak azért történt így, mert — ahogy már rámutattak — Bécs a mantuai területet főleg katonai szerepe szempontjából ítélte meg, tehát a stratégiai érdek minden mást elnyomott, hanem azért is, mert egy vezető réteget, még ha olyan maradi és romlott is, mint az, amely az utolsó mantuai herceget szolgálta, nem lehet helyettesíteni rövid idő alatt, ezenkívül pedig biztosítja a stabilitást és a társadalmi rendet.

Arra, hogy a Habsburgok milyen figyelmet fordítottak a Gonzagák kiválasztottjaira és hogy szándékuk volt életben tartani a hercegség régi intézményeinek szerkezetét, bizonyítéku szolgálhat, hogy a császár az immár a birodalomhoz csatolt város és terület első adminisztrátorául 1707-ben Giovan Battista Castelbarco grófot küldte Mantuába. Castelbarco trentói nemes volt és szoros kapcsolatok fűzték a mantuai nemességhez: sógora volt Arrivabene gróf, és rokonságban állt a Castelbarco-k mantuai ágával. Mindezek a nemesek, mint „a Strozzik, az Arrigonik stb. nagyon ragaszkodnak a császári Felséghez”, ahogy ezt egyik jelentésében közölte.

Amint megérkezett Mantuába, első dolga volt, hogy elkészítsen és elküldjön felséges gazdájának (1707. december 17-én) egy hosszú beszámolót, amelyben

aprólékosan elemezte az új tartomány gazdasági és társadalmi helyzetét és megjelölte a legfőbb megoldandó problémákat: a súlyos kiadások a francia és osztrák katonaság ellátására a háború két éve alatt kimerítették a fővárost; a császári csapatok portyázásai, rablásai, sarcolásai és erőszakos cselekményei elpusztították a földeket, és a rossz időjárás betetőzte a hadseregek művét azzal, hogy felduzzasztotta a folyókat, és ezek elöntötték a síkságokat.

A környezet pusztulását az intézmények lesüllyedése és a társadalom lealacsonyulása kísérte: a papság tudatlan és romlott volt, a püspök „csak arra áldoz bőkezűen, hogy ide-oda forgattassa a köveket, csináltasson és szétszedessen”, úgy-hogy minden csak a püspökségnek hoz kárt és veszteséget; a vallásos egyesületekben és kolostorokban a szellem gyönyörűségét a testé váltotta fel; a világi és a vallásos jótékonyági intézményekben „a vezetők kapzsisága teljesen felhízta ezeket hitelekkel, úgyhogy manapság sok adós elmondhatja, hogy már nem is jut eszébe, hogy az, és földjeik egészükben műveletlenül maradnak, így alig tudják belőlük a harmadrészét bevenni annak, amit a múltban”.

Még az állam és a közügyek igazgatását is a lopások, jogtalan eltulajdonítások, sikkasztások, hatalmi visszaélések jellemezték. Az efféle rossz ügyintézőknek jellemző példáját nyújtotta Cesare Borgomozzi kincstárnok, „ez az idegen, aki élelmet koldulni jött ebbe a városba, és azzal, hogy alkalmazkodni tudott a fejedelem természetéhez ... hogy minden alkalmat előteremtett számára a szórakozásra és élvezetre, és mindig üldözte az érdemeseket, azokat ajánlva és védelmezve, akik méltatlanul a legromlottabbak voltak, meg tudta nyerni a fejedelem bizalmát”. Nem nagyon különbözött tőle Giovanni Battista Ardena adófelügyelő: „olyan ember, aki a kereskedés mesterségét üzve megbukott és ezért, egy sereg halasztással a vállán, *ennek a földnek szokása szerint, ahol csak az boldogul, aki négyet ad, hogyhatot élvezzen ... nem is lehet más, mint megbízhatatlan mások ügyeiben, ahogyan a sajátjában is annak bizonyult*”.

Mint egyetlen megoldást ennek a már minden szinten meglévő korrupciónak a kiirtására, „mivel a dolgok ilyen formában és zavarosságban vannak”, Castelbarco azt javasolta a császárnak, „hogy teljesen változtassa meg a hivatalokat és állásokat, mivel látom, hogy tökéletesen lehetetlen bármiféleképpen is meghagyni a hivatalnokok rossz szokását vagy megváltoztatni, akár példaadással, akár büntetésekkel”. A császári adminisztrátor szerint tehát semmiféle reform nem volt lehetséges anélkül, hogy el ne bocsátanák a Gonzagák *grands commis*-inak jó részét és teljes mértékben fel ne újítanák a mantuai vezető réteget.

Természetesen a bécsi udvar óvakodott attól, hogy komolyan fontolóra vegye Castelbarco javaslatait és gondoskodott arról, hogy meghagyja kulcspozícióikban az elmúlt rezsim magasrangú hivatalnokait. Ezzel valóban teljességgel kielégítették az arisztokrácia várakozását, amely nem jelentéktelen jövedelmeket húzott a herceg és az állam vagyonának kezeléséből, akkor is, ha ez együtt járt az udvarhoz szabott társadalmi hierarchia fenntartásával és komoly problémákat okozott az átmenetet illetőleg a régi Gonzaga-fővárosban uralkodó „udvari rendből” a „patriúsi rendbe” egy olyan városban, amely ekkor már a Habsburg birodalom peremvidékéhez tartozott. Problémákat jelentett a helybeli nemesség jegyeinek és szerepének újrameghatározása és a különböző társadalmi rétegek közti viszony új kialakítása.

Gazdasági szinten Giovan Battista Castelbarco első feladatokként azt választotta, hogy újra megállapítsa Gonzaga — immár a főhercegi kamara hatáskörébe

tartozó — vagyonának és jövedelmeinek állagát, miután „a herceg jövedelmei regáliákból és allodiális javakból állnak, minden túlzás nélkül azt lehet mondani, hogy ennek az uralkodónak bőkezűsége lecsökkentette az allodiális javakat a sok kiutalással és ajándékkal bizonyos barátnőinek és bizalmas szolgálóinak”. Bár az utolsó herceg vidám tékozlása megcsappantotta, az utolsó Gonzaga vagyona földben és ingatlanokban még mindig több mint figyelemreméltó volt; malmokból, városi és vidéki palotákból, kertekből, különféle bérbe adott, hosszú lejáratra kiadott vagy többé-kevésbé önkényesen elfoglalt házból állt. Ezekhez járultak még különböző tulajdonok, összesen mintegy 7315 mantuai biolca értékben (3 biolca = 1 Ha).

Az állami pénzügyek rendezetlensége nem volt kisebb, mint az ingatlanoké. Hogy ezen a téren egy kis rendet teremtsen, Gundemar Joseph Starhemberg gróf, Mantua állam társadminisztrátora felkérte Francesco Pullicanit, a Kamarai Testület elnökét, hogy „vizsgálja meg a főhercegi pénztár állapotát, mindazzal a tőkével, ami a bevételek és kiadások alapján mutatkozik az itteni volt császári, jelenleg főhercegi közigazgatás kezdetétől fogva”. Három hónappal ezután Castelbarco gróf, Daun gróf itáliai főparancsnok felkérésére, elrendelte a kamarai adminisztrátoroknak, hogy készítsék el „a mantuai hercegség mind kamarai, mind tartományi bevételeinek átfogó rendszerét”. A helyi adminisztrátorok rögtön munkához láttak és összegyűjtötték a kért anyagokat, összefoglalva ezeket előzetes költségvetésekben és zárómérlegekben, majd bemutatták ezeket a császári megbízottaknak.

A Starhemberg gróf számára készített irat (ld. 1. melléklet) nézetem szerint a legalkalmasabb arra, hogy megvilágítsa a mantuai pénzügyi helyzetet a Habsburg uralom kezdetén. Az 1707-től 1711-ig terjedő öt esztendőben a kamarai bevételek kb. 10. millió lírát tettek ki, ebből 8 297 897 (84 %) a mantuai hercegségre vonatkozott, 98 848 líra a mirandolai hercegségből származott, 1 515 370 líra (15 %) pedig különféle támogatásokból és bevételekből tevődött ki.

A kiadásokat illetően a legjelentősebbeket a személyi kiadások (28 %), a főhadbiztoság pénztárába történt befizetések (28 %), a „mantuai közönségnek” juttatott támogatások (11,5 %), a vámjövodelmek bérlőinek kiutalt térítések (10,6 %) tették ki.

Ha a kiadások alakulása változást mutatott a múlthoz képest, a bevételekben nem volt sok eltérés. Egy 1724-ben készült kimutatásban az azévi jövedelmek és a Ferdinánd Károly által élvezettek közt csak az adóbevételek mérsékelt emelkedése (+12 %) észlelhető: ez a vámjövodelmeket kezelő általános vállalkozás bérbeadásának magasabb díjtételéből származik. Egyebekben, ha nem tekintjük a dohány bérbeadásának nagyobb bevételét és a „génuai lottójáték” új jövedelmét, az összes többi tétel a múlthoz képest kisebb értékben szerepelt a mérlegben, úgyhogy a többlet a múlthoz képest pusztán 139 718 lírara korlátozódott (+8,8 %). Változatlan maradt az adózási alap; ez olyan adókhöz volt kötve, amelyek majdnem kizárólag a fogyasztást és a vagyonátruházást terhelték; nem változott a behajtási rendszer, amit magánbérlők intéztek; nem változtak a Gonzagák óta a legfontosabb bérlők: a vámjövodelmek általános vállalkozása 1737 utáni Sartoretti kezében volt; a sóadót előbb Gervasoni, majd Bettinelli kezelte; Bertazzonié volt a szappankereskedelem bérlője, Bomolié az üvegé, nem beszélve a zsidó pénzemberekről (Modena, Coen, Fano, Sullam), akik hosszú ideig tartották kezükben az olaj, a papír, a szappan stb. egyedárusítását.

Nem tartom szükségesnek, hogy belemerüljünk az állami rendes bevételek (ld. 2. melléklet) trendjének aprólékos elemzésébe. Pusztán arra mutatok rá, hogy a különböző adóbevételi források alakulása az osztrák uralom első ötven évében úgy látszik inkább a területet érintő eseményekkel áll kapcsolatban, mint az adóhányadok módosításával vagy megváltoztatásával. Ha az adóbevételek hozamát az 1708-as évben 100-zal jelöljük, a következő években ez mindig ennél az alapnál alacsonyabbnak bizonyul: 1714-ben 87, 1724-ben 99, 1730-ban 98.

Csak Mária Terézia trónra lépése, majd az osztrák örökösödési háború befejezése, a fokozatos visszatérés a normális élethez mind nemzetközi, mind belpolitikai téren ötven évi nagy ingadozások után, a mantuai társadalom visszanyert egyensúlya és az első félénk reformtörekvések juttatják lélegzethez a hagyományos gazdasági tevékenységet és teszik lehetővé az adóhozam javulását: 1741-ben ez 112 %, 1750-ben 138 %, 1756-ban 159 %.

A szóban forgó korszak végén a költségvetési mérleg szerkezete is modernebb megjelöléseket tüntet fel, mint a múltban: az utolsó Gonzaga idején, 1706-ban, az adóbevételek a végösszeg 80 %-át tették ki, a természetbeni jövedelmek 10 %-át, a vagyonok hozama 10 %-át. Ötven évvel később az adóbevételek meghaladták a 90 %-ot, a természetbeniek gyakorlatilag eltűntek, és a vagyonból származók csak elhanyagolható mennyiséget tettek ki.

A szóban forgó adatok persze nem merítik ki a mantuai tartományban beszedett összegeket, hiszen nem veszik számba azokat a fontos bevételi forrásokat, amelyeket a *fondo contribuzionale* kezelt és amelyek azokkal a kiadási tételekkel együtt, amik a költségvetésben „főbiztosság” és „katonai alap” címen szerepeltek, a „katonai pénztár”-ba folytak be, hogy kielégítsék a helyőrség és a mantuai tartományban állomásozó csapatok szűnni nem akaró igényeit.

Kevés adat is elegendő, hogy megmutassa azoknak a terheknek a súlyát, amelyeket a mantuai hercegségnek a császári katonaság eltartására viselnie kellett. Az idegen uralom első évében (1707 áprilisától 1708 decemberéig) csupán a rendkívüli adókirovásokra kifizetett pénzüsszegek 1 501 061 lírára rugtak. Ehhez persze hozzá kell tenni azokat a károkat, amiket a katonák jelenléte a hercegség gazdasági tevékenységében okozott. Ezekre hosszan kitér Castelbarco egy 1710. évi jelentésében, ahol megjegyzi: „az elmúlt télen ... a Hessenből való királyi csapatok beszállásolása által elszenvedett károk ... messze meghaladnak bármilyen adót, amit valaha is ki lehet róni”; a hadsereg törzskara (amelynek eltartására San Benedetto, Quistello és Sacchetta községeket kötelezték), a katonai kórház és gyógyszerház (amelyek Borgoforte-t és Bocca di Ganda-t terheltek), az anhalti herceg csapatai (amelyek Revere és Quistello községekben voltak elszállásolva), és Krisztián Lajos hercegei (Marcariában és Porto Mantovano-ban), továbbá Orange hercegei (Gazoldo-ban, Castiglione delle Stiviere-ben, Cavriana-ban, Solferino-ban és Medoleban), valamint a Holstein- (Revere és Sermede helységeiben), Walburg- (Gonzaga-ban és Borgoforte-ban) és Donhau-zászlóalj (Gonzaga-ban) 4 387 139 adag fát, jelentős mennyiségű élelmiszert, takarmányt és pénzt használtak el 1 068 736 líra értékben, ezenfelül 9127 dupla aranyat (*doppia*) különböző kiadásokra és 3000 dupla aranyat „késpénzben, *douceur*-eikre”. Ott volt még aztán „a szalma, amit tetszésük szerint vittek el, az őrségek által elhasznált óriási tömegű tűzifa” és a többé-kevésbé megengedett rekvirálás, amit a katonaság birtokosokkal és paraszttal szemben foganatosított. Úgyhogy — fejezte be Castelbarco — „a hesseni csapatok beszállásolása körülbelül 40 000 dupla aranyba került”. Hozzátevé

a „gyalogos helyőrség” és a mezei tüzérség költségeit, kitűnik, hogy a mantuai adófizetőkre „kegyesen kirótt 20 000 dupla arany hozzájárulás” helyett 50 000 dupla aranyat (azaz 3 850 000 lírát) hajtottak be.

És a rendkívüli adóterhek még sokáig folytatódtak: csak 1712 három utolsó hónapjában a katonaság téli elszállásolása 1 447 402 lírába került a mantuaiaknak; a katonaság részéről kívánt szolgáltatások 1733. október 18-tól 1735. november 19-ig 1 912 297 forintra (azaz 7 000 000 lírára) rúgtak, míg a lengyel örökösödési háború 20 790 680 lírát követelt a mantuai adófizetőktől.

Természetesen ezeknek a rendkívüli adóköveteléseknek úgy tettek eleget, hogy különféle adóztatási formákat alkalmaztak az adófizetők különböző rétegeinek terhére:

- a parasztságra a rekvirálást, vagy a kisajátítást a mezőgazdasági termények (széna, szalma, gabona, bor), a munkáskezek és a közlekedési eszközök (szekerek) esetében;

- vámjövödelmek bérlőire, „a keresztény és zsidó kereskedők közösségére”, az egyházi és világi intézményekre — a jövőendő adóbevételeket tekintve biztosítéknak — a készpénzigények kielégítését;

- a földbirtokosokra a régi gonzagai becsléshez mért földadót. Ez az adó az 1715. évi 152 396 forintról 1722-ben 200 000, 1738-ban 268 720 forintra nőtt;

- a céhekre, a községekre és a zsidó közösségekre; ezeket pótdadókkal és rendkívüli járadékokkal terhelték meg, például 1711-ben minden 25 biolcanyi becslésre egy zsák búzával, 1717-ben és 1738-ban minden tűzhelyre egy arany tallérral; a parasztok, a kereskedők és kézművesek tőkéjére 5000 forinttal „József főherceg pólyájára”; a falusi községekre kirótt kényszertámogatással 1741-ben, 1742-ben és 1747-ben és így tovább.

A 18. század közepén az általános kép határozottan megváltozik: az osztrák örökösödési háború befejezésével, a béke kezdetével már komolyan lehet arra gondolni, hogy Ausztria bonyolult politikai rendszerében rendet teremtsenek. A *reformkor* a birodalom egész belpolitikai rendszerére kiterjed és mélyrehatóan érezteti majd hatását nemcsak a politikai, hanem a gazdasági, társadalmi és kulturális struktúrákban is. Mantua helyzetét tekintve a területi önállóság korlátozását és a helyi nemesség sajátos súlyának visszaszorítását célzó első félénk reformokat VI. Károly vezette be 1737-ben azzal a határozatával, hogy egyetlen kormányzót nevez ki, Milánó székhellyel Osztrák Lombardiában; Mantuába kormányzóhelyettes került. Ugyanakkor eltörölték az államtitkárságot, s a Kamarai Testületet (a Guglielmo Gonzaga által 1571-ben létrehozott legfőbb gazdasági és pénzügyi tanácsot) pénzügyi főigazgatósággá alakították át. És noha a császár biztosította a város „kiváltságainak, mentességeinek és függetlenségének fenntartását”, a kormányzóhelyettessé így egy mantuai nemest (Cocastelli grófot) nevezett ki, a pénzügyek első igazgatója pedig Valenti márki, a Kamarai Testület volt elnöke lett, a mantuai nemesség hegemoniája meggyengült az említett reformok következtében. Valenti halála után az új igazgató a barcelonai Don Giuseppe d’Aguirre lett, és Cocastelli elhunytával a mantuai állam kormányzását Gianluca Pallavicino, egy liguriai patricius vette át, aki a későbbiekben Mária Terézia reformjainak egyik legértelmesebb előmozdítója lett Lombardiában.

A mantuai hercegség és a birodalom között mintha szorosabb összeolvadás valósult volna meg ebben a szakaszban egy olyan folyamat kapcsán, amely egyszerűsítette és ésszerűbbé tette a Habsburgok által örökségbe kapott különféle hely-

zeteket — különösen pedig azáltal, hogy elvágták a bécsi udvart és a mantuai nemességet összekötő köldökzsinórt, megengedve, hogy tovább éljen az udvarhoz szabott és az intézmény számára eredményes társadalmi hierarchia, akkor is, ha a 18. században a mantuai udvar valamiféle alaktalan és középpont nélküli fedőhártya volt csak.

Gazdaságpolitikai téren Mária Terézia trónra lépése egy olyan kiváltságrendszer végének kezdetét jelzi, amelynek sikerült ötven évvel túlélnie a hercegi család letűntét: megújították a városi főhivatalokat; Gianluca Pallavicino sikertelen, de fontos kísérletet tett az adóalap új megállapítására a telekkönyv átdolgozásával; átadták az adóbehajtás monopóliumát egy magánvállalatnak (a milánói Greppi és Mellerio-nak). Végül ott volt a terézianus telekkönyv (1771–1785), központi jelentőségű művelet az adórendszer átszervezésének és a hatalom központosításának folyamatában. Eredménye a földek ésszerűbb és helyesebb adóztatása és a régi feudális és úri megkülönböztetések eltörlése. Már magának egy *polgári testületnek* — nemesek, jogászok és kereskedők közül választott hatvan polgárból álló helyi kormányzati szervnek — a megalkotása, majd utóbb a tartománynak Milánóhoz csatolása II. József kívánságára (1775) azt látszik célul tűzni, hogy csökkentse a régi udvari társadalom súlyát és meggyőzze arról, hogy Mantua már nem főváros, hanem a birodalom egy kis tartományának székhelye.

Ebben a rövid időszakban a kísérlet kevésbé figyelemreméltó eredményeket hozott, és a mantuai arisztokrácia elnyerte Lipóttól, hogy visszaállítsák a *status quo*-t a Mantuát Milánóhoz csatoló rendelet visszavonásával; de a hosszú időszakban a tervnek működnie kell: egy *birodalomban*, amely *állammá* akar válni, csak egyetlen főváros számára van hely, így hát Mantua a 18. század végén nem lehet más, mint egy kisváros a birodalmi rendszer szélén.

Helyi szinten azonban a helyzet megoldatlan marad ennek az udvar nélküli udvari nemességnek vonatkozásában: a Habsburgok határozatlansága, hogy megnyirbálják eleinte a nemesi előjogokat, a későbbiekben pedig a választások kétértelmősége nagymértékben károsnak bizonyult Mária Terézia és utódai reformtevékenységére, mert megakadályozta a császári tisztviselők és hivatalnokok kis csoportját abban, hogy legyőzzék a helybeli nemesség ellenséges beállítottságát a változásokkal szemben és átültessék a gyakorlatba a központtól javasolt reformokat. Ebből eredt egy sor hosszú lejáratú következmény, mint hogy nem alakult ki egy polgári osztály (vagy legalábbis csak végtelenül törékeny formában), és hogy a tartomány gazdasági és társadalmi mozdulatlansága egészen a második világháborúig elhúzódott.

1. MELLÉKLET

A mantuai hercegség jövedelmei és kiadásai
1707 áprilisától 1711. december végéig

Bevétel	Líra
Regálejövedelmek	7 929 145.12. 9
Hosszú bérletű allodiális jövedelmek	199 244.10
Bérbe adott allodiális jövedelmek	129 920
Természetbeni jövedelmek	118 822.19. 9
Mirandola hercegség jövedelmei	98 848. 9.
Az aquinoi herceget illető cesolei udvar	2 737
Jövedelmet nem képező, támogatásokból stb. álló tételek	1 518 134. 7.11
Összesen	9 996 852.19. 5
Kiadás	Líra
Személyi kiadások	2 779 421. 5. 7
Házak bére	24 519.12
Alamizsnák	136 991. 9. 6
Különféle kiadások	68 648. 7
Építkezések, javítások, erődítések	267 304. 5. 3
Kamatok és hozamok	5 102. 1.
Kiadások allodiális javakra	106 186. 1
Utazási költségek	57 254. 1. 7
Kiadások a tüzérségre	253 389.17. 8
Hosszú bérletek és hagyatékok	43 681.11.11
Digagne	20737.17
Castellario vámok megváltása	35 163.12
Támogatások visszafizetése	308 975.10.10
Adóhivatali kiadások	8 996. 4
Császár temetése és udvari gyász	21 257.18. 6
Kiadások a császár és mások fogadtatására az udvarnál	53 938. 9. 6
Kompensáció a vállalkozóknak	1 059 764.10. 5
Kamarai adósok	284 432.19. 2
Főhadbiztosság	2 804 331.18. 8
Elromlott puszkapor újrakészítése	12 000
Mantuai közönség	1 507 204. 7.10
Kifizetések a császári udvar parancsára	137 550.19
Összesen	9 996 852.19. 5

(Forrás: Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga, b. 3137, Compendio bilanciato delli redditi regali e allodiali del ducato di Mantova ... 10 giugno 1711.)

2. MELLÉKLET

**A mantuai hercegi kamara mérlegei 1706–1756-ig
(az értékek lírában kikerekítve)**

	1706	1707	1708	1714	1724	1730	1741	1750
Bevétel								
1.	1 631 027	1 054 024	1 855 495	1 623 752	1 834 343	1 817 133	2 070 027	2 565 792
2.	203 861	137 457	8 972	128 210	169 071	117 486	—	73 873
3.	49 184	42 175	74 173	32 325	37 685	50 223	47 981	48 383
4.	171 253	22 800	44 060	43 160	153 944	134 066	173 293	46 698
5.	—	53 095	192 708	30 000	—	—	131 958	54 754
6.	2 055 325	1 309 550	2 117 539	1 857 447	2 120 590	2 195 043	2 423 259	2 789 506
7.			1 726					

1. Regálejővedelmek pénzben; 2. Regálejővedelmek természetben; 3. Hosszú bérletű allodiális jövedelmek 4. Bérbe adott allodiális jövedelem; 5. Különféle jövedelmek; 6. Összesen; 7. Előző költségvetésből maradék.

Kiadások

	1706	1707	1708	1714	1724	1730	1741	1750
1.	—	—	—	—	—	—	470 800	451 633
2.	—	158 582	536 680	—	578 260	625 059	600 082	616 038
3.	—	4 920	2 262	—	38 924	38 924	40 944	47 368
4.	—	—	1 740	—	3 880	4 380	3 300	1 260
5.	—	458	13 991	—	70 000	70 000	60 000	29 178
6.	—	14 826	20 645	—	85 178	45 400	46 685	45 142
7.	—	23 799	11 238	—	13 293	49 795	56 554	22 198
8.	—	2 180	11 702	—	180 000	—	126 000	—
9.	—	254 472	1 246 319	—	1 008 000	1 080 000	900 000	773 952
10.	—	613 618	18 065	—	4 900	—	—	—
11.	—	21 000	19 859	—	—	—	—	—
12.	—	—	3 537	—	24 184	18 923	19 203	8 621
13.	—	—	11 538	—	—	—	2 132	1 850
14.	—	—	100 240	—	113 020	224 409	122 297	522 339
15.	—	202 950	178 969	—	152 000	—	201 670	—
16.	—	—	—	—	40 608	12 000	—	—
17.	—	1 526	927	—	—	—	—	—
18.	—	—	—	—	112 155	—	—	—
19.	—	1 298 331	2 177 712	—	2 424 402	2 168 890	2 649 667	2 519 579

1. Legfelső Itáliai Tanács; 2. Kamarai és bírói fizetések; 3. Bűnügyi bérek és kiadások; 4. Házak bérei; 5. Építkezések és javítások; 6. Alamizsnák; 7. Különféle kiadások; 8. Erődítési kiadások; 9. Katonai alap; 10. Kamatok és amortizáció; 11. Mantuai közönség; 12. Hosszú bérletek és hagyatékok; 13. Kamarai javak kiadásai; 14. Vállalkozók javadalmazása; 15. Kamara adósai; 16. Kiadások fára; 17. Pénztári maradék; 18. Asztalnoki hivatal jövedelmei; 19. Összesen.

HERMAN FREUDENBERGER

A KÜLFÖLD SZEREPE A HABSBERG IPAR FEJLŐDÉSÉBEN

A Habsburg monarchia ipari fejlődését — ugyanúgy, mint más országokét is — különféle külső hatások nagymértékben befolyásolták. Az újkori történelemben úgy látszik nincs kivétel ez alól a törvényszerűség alól. Az olyan országok, amelyek iparilag fejlődni akarnak, kénytelenek a fejlettebb régiókból technikákat átvenni. Még Angliában, az ipari forradalom hazájában is, a külső befolyás, nevezetesen az európai kontinensé, igen erős volt. A 16. század végén és a 17. század elején nagy számban jöttek szakképzett kézművesek Angliába. Cunningham egyenesen azt sugallja, hogy Manchester „posztómetropolis” hírnevét az akkoriban odamenekült mestereknek köszönhette. Az új technológiákat a fejlődő ország rendszerint a bevándorolt szakemberektől vette át, akiktől a helybeliek a gyakorlatban tanulták meg a szakmát. Bizonyos, hogy a 19. század eleje előtti időben az új textilgyártási technológia „nem-verbális jellegű” volt, vagyis a tanítás tapasztalt mesteremberek dolga volt.

A jelen tanulmány fő célja olyan külföldiek pályafutásának bemutatása, akik azért jöttek a Habsburg monarchiába, hogy itt új gyártási eljárásokat tanítsanak meg. Közülük többen nagyobb üzleti vállalkozások alapjait is lefektették. Sok volt köztük a brit kézműves, akiket egyenesen a Habsburg kormány toborzott erre a célra. Egy nagy horderejű esetben ugyan a toborzó magánszemély volt, ám az ügyben, számos levéltári forrás tanúsága szerint, a kormány is részt vett. Hogy ez a sok ember miért hagyta el a hazáját és ment el idegenbe, ahol más volt a nyelv és mások voltak a szokások, arról a források nem szólnak. Feltehető azonban, hogy általában a jobb életlehetőségeket keresték, vagy talán terhes adósságaiktól akartak szabadulni. Érdekes, hogy nem sokan tértek vissza szülőföldjükre, valószínűleg mert ott valamiféle büntetés várt volna rájuk. Tudjuk például, hogy voltak angol törvények, amelyek tiltották a szakképzett munkások kivándorlását. Egy esetben, 1769-ben, Lord Stormond, Anglia ausztriai nagykövete összehívta a Bécsben élő angol munkásokat és felolvasta nekik azt az 1719. évi törvényt, amely szerint a valamilyen szakmában jártas emigráns elveszítheti Angliában lévő tulajdonát. Az osztrák külügyminiszter a nagykövet akcióját Ausztriára nézve sérelmesnek találta és megtorló intézkedéseket javasolt. Elvégre Angliába is vannak osztrák kézművesek, mondta, akikre nyomást lehetett gyakorolni, hogy térjenek haza.

Bár itt főleg a kormánynak a szakképzett munkaerő verbuválására irányuló erőfeszítéseivel fogunk foglalkozni, hangsúlyoznunk kell, hogy sok volt a magánjellegű kezdeményezés is. Ezt jól mutatja például a Waldstein posztómanufaktúra esete. Ez a vállalat 1715-ben létesült Nyugat-Csehországban, Waldstein gróf birtokán, aki az induláskor angol és holland munkásokat hívott be, hogy azok tanítsák meg a birtokán élő parasztokat a finomposztó előállításának fejlett módszereire. Másik példa szakképzett munkaerő alkalmazására a jihlavi kártolt gyapjúszövet-központ Morvaországban. 1750 körül a városban súlyos munkanélküliség volt, aminek ellenszeréül a bécsi kormánytisztviselők elhatározták, hogy Belgiumból hoznak ide szakmunkásokat, akik majd megtanítják a jihlaviaikat a monarchiában

igen keresett finomposztó gyártására. Világos, hogy mint több hasonló esetben, a kormánynak az volt a célja, hogy az importált árut az otthon termelt váltsa fel. A kormány becslése szerint akkor 1 300 000 forint, vagyis kb. 100 000 font sterling értékben importáltak finomposztót.

A monarchián belüli nagy piac és a munkanélküliség ellenére, a jihlavai takácsmesterek nem voltak hajlandók finomposztót előállítani, és a belga munkásokat a város elhagyására kényszerítették. Miután néhány évet egy császári birtokon töltöttek, összegyűjtötték ezeket a munkásokat Brünben, Morvaország fővárosában, az ún. brünni finomposztó manufaktúrában. Nem tudjuk, hogy ezek mind külföldről jött munkások voltak-e, annyit azonban tudunk, hogy a felügyelő személyzet Nyugat-Németországból került oda. Többen közülük önálló posztókészítő üzemet alapítottak, és nekik köszönhető, hogy Brünn a 19. században jelentős ipari központ lett.

Belgium és Németország határvidékéről származott Jean Thys, akit a Habsburgok szintén a finomposztógyártás elősegítése céljából alkalmaztak. A németországi Eupenből jött, de nyilvánvaló, hogy belga volt és a fennmaradt források tanúsága szerint csak franciául írt. Thys az 1760-as évek elején értesült a Habsburg monarchiában kínálkozó lehetőségekről és kapcsolatba lépett a Habsburgok brüsszeli meghatalmazott miniszterével. Az osztrák kormány Thyshez igen nagylelkű volt, 100 000 forint kölcsönt nyújtott neki kedvező feltételekkel, amiből azután Thys Klagenfurtban egy meglehetősen nagy posztómanufaktúrát alapított.

Hasonló módon létesült egy másik nagyobb posztómanufaktúra Brünben a 19. század elején. A három Schoeller testvér, akiknek a nyugat-németországi Dürenben volt posztóüzemük, I. Ferenc császárhoz fordultak, amikor az Aachenba látogatott, és engedélyt kértek tőle egy manufaktúra alapítására Brünben. Azért jutottak erre az elhatározásra, mert egyik nagyobb piacuk, Észak-Itália 1818-ban bekerült a Habsburg védővám-övezetbe. Egyszóval át akarták ugrani a vámsorompót.

A külföldi munkaerő-toborzás bizonyítja, hogy a Habsburg monarchia finomposztóiparának jelentős része külföldi befolyásnak köszönhetette létét. Érvényes ez a megállapítás a selyemiparra is, amely — szemben a finomposztógyártással — kis, egyedi manufaktúrákban összpontosult. A 18. század végén Bécsben 36 mester gyártott selyemárut, akik 5 kivételével Lyonból vagy Párizsból kerültek oda. A franciák 400 forint, azaz kb. 30 font sterling fizetést kaptak a kormánytól, s ehhez még 20 forintot minden szakképzett segédjük után. Ingyen kaptak lakást és szövőszéket, és szabadon árusíthatták termékeiket magánfeleknek. Az 1760-as években egy bizonyos André Vial, miután Lyonban csődbe ment, Bécsben telepedett le; megtermelt áruját teljes egészében egy bécsi nagykereskedő (ún. *Niederlagsverwandte*) forgalmazta. A Habsburg kormány nyilván nagy becsben tartotta Vialt, mivel viszonylag nagy fizetést, évi 600 forintot kapott. Ehhez a kormány még kiutalt számára 1000 forintot, hogy családját Franciaországból Bécsbe költöztesse. Vial egy manufaktúrát létesített, amelyhez 15 000 forint államkölcsönt kapott.

A selyem- és finomposztókészítő munkásokon és vállalkozókon kívül voltak még Ausztriában Franciaországból és Angliából származó luxus-fémipari munkások is. Részletesebb adataink az angliaiakról vannak. Őket a londoni osztrák nagykövet szakácsa verbuválta, akinek sikerült több gomb- és csatkészítőt, valamint néhány acélgyártó munkást Ausztriába csábítani. Ez utóbbiak egyike, Thomas Welch, 1765-ben vándorolt be Ausztriába. Bécsbe szóló útiköltségeként 150 forintot kapott, ami éppen csak egy személynek volt elég, ő pedig feleségét és gyermekét is

hozta. Ezért az egész utat gyalog tették meg. Szerződése három évre szólt, fizetése pedig évi 200 forint volt. Őt, Thomas Grove-t, James Johnson-t és Thomas Craig-hill-t Gräzba irányították, hogy ott egy állami bányászati és kohászati társaság műhelyeiben dolgozzanak. Johnson, akinek a keze alatt több munkás dolgozott, köztük osztrákok is, arról panaszkodott, hogy nem bánnak jól vele és az angol kolónia többi tagjával. Azt is kifogásolta, hogy embereinek szabad munka közben sört inni — ez az osztrák üzemeknek plusz bevételt jelentett. 1770-re ezek a munkások már 20 000 forint ára acélt termeltek, ami eladatlan maradt. Mindebből, valamint a hasonló textilipari ügyekből, világosan kitűnik, hogy bár az importot helyettesítő iparágakról volt szó, az áru értékesítésével gondok voltak. Annak ellenére, hogy a behozott munkások jó szakemberek voltak, az otthoninál és importálnál gyengébb minőségű árut termeltek. Hogy ezeket az árukat mégis el lehessen adni, Bécs azt javasolta, hogy az importengedélyek visszatartásával szorítsák rá a kereskedőket a megtermelt acél és egyéb vasáru megvásárlására. És bár a tisztviselők úgy találták, hogy Johnson lusta is, mégsem akarták visszaküldei Angliába, mert ez rossz propaganda lett volna a további toborzásokhoz. Felszólították őt, Grove-t és Welch-et, hogy hagyják abba az ivást és a kártyázást, mivel ezzel rossz példát mutatnak a nekik dolgozó fiataloknak. Nyilvánvaló, hogy a kormányhatóságoknak nem tetszett a viselkedésük. Ugyanakkor az angolok rosszul érezték magukat a számukra szokatlan környezetben, távol az otthonuktól.

Volt egy másik angol is, akitől a hatóságok jó eredményeket vártak, de akiben nagyott csalódtak. Ez Thomas Lightowler volt, feltehetően ugyanaz az ember, aki 1758-ban felajánlotta Birminghamben Matthew Boultonnak, hogy „készít neki egy gépet, amelynek 'mozaik erőgép' a neve, 20 guinea összegért”. Lightowler 1768-ban érkezett családjával Bécsbe, hogy egy mángorlőhengersort (*Streckmuehle*) konstruáljon simító papír előállítására, amelyet a posztókészítők használtak. Ez a cikk olyannyira fontos a posztókészítőknek, írták a hivatalnokok, hogy kivitelét Aglia tiltja, a büntetés érte testi fenytés és életfogytiglani börtön. Ennek a papírnak a gyártási folyamatát állítólag még Angliában is titokban tartották. Más külföldi szakemberekhez hasonlóan Lightowlernak is sok panaszja volt Bécsben. A hatóságok igyekeztek minden panaszát orvosolni és néhány év alatt több mint 15 000 forintot fektettek be készül munkájába. Ő azonban nem tudott megfelelő gépet szerkeszteni. Még a saját veje is, korábban a londoni osztrák nagykövet titkára, akkor pedig a *Hofkommerzienrat*, a Habsburg kormányzat legfelső gazdasági hatóságának titkára, kijelentette, hogy Lightowlernak addig semmit el nem hisz, amíg ő, Taube, saját szemével nem győződik meg róla. A dolog vége az lett, hogy Lightowlert előbb letartóztatták, majd pedig visszaküldték Angliába. Az biztos, hogy Bécsből kiutasították. Erről tanúskodik egy feljegyzés, amely szerint egyik lánya útban hazafelé, Augsburgban úgy döntött, hogy visszamegy Bécsben élő nővéréhez, aki Taube titkár felesége volt. Mária Terézia császárné erre a célra 200 forintot bocsátott rendelkezésére. Az egész ügynek az ad némi érdekességet, hogy 1780-ban ismét említenek egy Thomas Lightowlert. Gustav Otruba úgy véli, hogy ez ugyanaz a Lightowler, mint a korábbi. De az 1780-ban említett Lightowler gombkészítő volt, 1794-ben nemességet kapott, és nemesi oklevele külön kiemeli, hogy Lightowler 1780-ban vándorolt be Ausztriába. Ez az utóbbi Lightowler nagyon sikeres embernek bizonyult, többek között az 1780-as években őt bízták meg további angol szakemberek verbuválásával, amiért el is utazott Hamburgba.

Egyike azoknak a toborzott angoloknak, akikkel Ausztria valóban jól járt, Matthew Rosthorn volt, egy nagy londoni gombkészítő manufaktúra művezetője. Katolikus volt, és néhány más mesteremberhez hasonlóan őt is Sebastian Weber, az osztrák nagykövet szakácsa szerezte meg Ausztriának. Rosthorn magával hozta legjobb londoni munkatársát, George Collinst. 1766 februárjában a londoni rendőrség alighanem a nyomukban volt, mert igen gyorsan elhajóztak az első hajóval. Ezen aztán kénytelenek voltak 18 napig a Csatornán hajókézni, s végül visszakerültek Angliába, ahol 24 mérföldet gyalogoltak Doverig. Onnan végre simán átjutottak a kontinensre. Rosthorn és Collins, amint Bécsbe érkeztek, fejenként 200 forint élejtáradékot kaptak s hozzá ingyen lakást, fát és világítást. Minden tanonc után, akit kiképzett, Rosthornak 50 forint járt. Arra szerződött, hogy négy év alatt képez ki egy tanoncot aranyozott gombok készítésére. A kormány fedezte a szükséges gépek és szerszámok árát is, végül azt is vállalta, hogy 24 font sterlinget, azaz kb. 300 forintot fizet Rosthorn és családja Bécsbe költöztetéséért.

Rosthornnak voltak nehézségei. Így például szüksége volt egy odorkészítőre, aki elérhető volt, egy bizonyos Mannsfeld, nyilván egy osztrák, azt állította, hogy jó munkát tud végezni, ha jól megfizetik. Rosthorn nemigen hihetett neki, mert egy Burch nevű angol munkást hazaküldött Angliába, hogy onnan szerezzen odorkészítőt. Burch azonban lelépett. Mindez 1767-ben történt. Még jó ideig tartott, amíg sikerült egy angol odorkészítőt verbuválni, akiről még bővebben fogunk szólni.

Rosthorn másik nagy problémája, amelyre már utaltunk, az volt, hogy piacot találjon áruja számára. Erre a célra a kormány 1767-ben összehozott három évi időtartamra egy kereskedelmi vállalatot. Az ezzel kötött szerződést 1770-ben további három évre megújították. A vállalat több bécsi kereskedő közös ügye volt, akik arra szerződtek, hogy mindent felvásárolnak, amit csak Rosthorn elő tud állítani. Ennek ellenére az értékesítés sok gondot okozott. 1770-ben a vállalat raktárkészlete közel 20 000 forint értékű áru volt. Ezért azt kérte a kormánytól, hogy kötelezze Cseh- és Morvaországban valamennyi külföldi és zsidó kereskedőt arra, hogy öt hónapon belül szabaduljanak meg külföldi eredetű gombáruiktól, és attól kezdve kizárólag belföldön előállított árut adjanak el. Hogy a kormány az ilyesfajta kérelmekkel egyáltalában foglalkozott és egyes esetekben ezeknek eleget is tett, bizonyítja, milyen nagyfokú volt az osztrák merkantilizmus. Ebben lényeges változás állt be 1775-ben, amikor a kormány liberálisabb politikára tért át. Az addig érvényben lévő védővámot megszüntette. Ez azt jelentette, hogy Rosthorn cégének konkurálnia kellett volna a birminghami gombokkal, amelyekből 24 tucat Ausztriában 6 1/2 forintért kelt el, míg Rosthornnak ennyiért 9 forintot kellett kapnia ahhoz, hogy költségei megtérüljenek. Hogy ezt elérje, azzal érvelt, hogy a monarchiának az ő vállalkozása azért volt hasznos, mert meggátolta jelentős mennyiségű pénz külföldre áramlását. Ekkor azonban a kormány már nem volt hajlandó a kedvére tenni. Más ipari cégek, mint a fentebb már említett Waldstein posztomanufaktúra és a brünni finomposztógyártó üzem is sérelmeztek az új tarifát.

A különféle panaszok ellenére a dolgok mégiscsak jól mehettek, mert 1789-ben Rosthorn nemességet kapott. Míg azokban a dokumentumokban, amelyekben ez a történet alapul, az áll, hogy Rosthornt az osztrák nagykövet szakácsa toborzta Ausztriának, a nemeslevélért folyamodva Rosthorn azt írta, hogy Lotharingiai Ferenc császár meghívására jött Bécsbe; felemlítette azt is, hogy Ausztriában ő alapított elsőként angol mintára gombkészítő manufaktúrát, hogy felállított egy hengerművet, és behozott, feltehetőleg Angliából, számos szakképzett munkást.

1805-ben bekövetkezett halála után a kormány hivatalosan átruházta manufaktúra-vállalkozási jogosítványát fiaira, Thomasra és Johnra. Rosthorn még egy másik üzemet is létesített, az alsó-ausztriai Fahrafeldben, amely a következő húsz év alatt nagymennyiségű sárgarézet és talmi aranyat állított elő. Volt még több kiskorú fia is, akik idővel szintén társtulajdonosai lettek a Rosthorn vállalatoknak. Ők azután együtt még egy üzemet létesítettek ugyancsak Alsó-Ausztria egy másik kisvárosában, Oedben; erről egy kortárs szerző azt írta, hogy van olyan jó, mint bármelyik Angliában. A testvérek később Karintiában más ingatlanokat is vásároltak, s Wolfberg és St. Leonhard birtokukon vashámort építettek. Ennek a komplexumnak az üzemeltetésére 400 000 forint alaptőkével részvénytársaságot alapítottak. Azután vettek még egy birtokot Pravaliban, a mai Jugoszláviában, ahol az elsők között honosították meg a kavarást a Habsburg monarchia vaskohászatában. A testvérek közül August Rosthorn volt a legtehetségesebb, aki az 1820-as és 1830-as években többször is járt tanulmányúton Angliában, ahol kavarásmunkásokat is toborzott a karintiai üzem és Pravali számára. Neki Anglia volt a nagy példakép. Világosabban látta, mint bárki más a Habsburg monarchiában, hogy a fejlődő vasúthálózat számára sneket az országon belül is lehetne gyártani, ami fölöslegessé tenné az angol importot. Megérezte, hogy a barnaszén felhasználásával történő kavartvasgyártásnak Ausztriában sikerülnie kell, s ezt Pravaliban be is bizonyította. Sajnos azonban a testvérek között nagyon sok volt a nézeteltérés. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy 1846-ban karintiai vasműveket eladták Henckel von Donnersmark Hugó gróf sziléziai nagyiparosnak. Az egyik egyenesági Rosthorn unoka, Josef Edler von Rosthorn (valamennyi Rosthorn megtartotta a nemesi címet) még az 1860-as években is a vasiparban tevékenykedett és a megmaradt Rosthorn birtokon egy Bessemer konvertert létesített. 1886-ban halt meg; különös módon egy evangélikus temetőben nyugszik, amiben az a különös, hogy nagyapja részben azért is települt át Ausztriába, mert katolikus volt.

Itt most még röviden szólnunk kell Robert Hickmanról, aki odorkészítő volt és Matthew Rosthorn hívására 1774-ben jött Angliából Ausztriába. Valószínűleg ő volt az az ifj. Robert Hickman, aki 1769-ben levelet írt Matthew Boultonnak, abban a reményben, hogy állást kap nála. Robert ügyében Gregory Hickman, Boulton egyik üzletfele is írt a gyárosnak 1771-ben. Robertnek nem sikerült Boultonnál elhelyezkednie, viszont a Habsburg hatóságok és Rosthorn bizonyára örültek, amikor Bécsbe jött. Rosthorn a sajátjából költött 2000 forintot Hickman megszerzésére, ezt később megtérítették neki. Hickman a kormánytól 300 forint járadékot, ingyenes szállást és hét évre ingyen műhelyt kapott. Röviddel Bécsbe érkezése után szeretett volna áttérni a gombgyártásra, mivel odorkészítő számára nem volt elég munka. A hatóságok azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy szép járadékot kap, tehát nincs szüksége többletjövedelemre. Egyébként is, abban az időben ismét meg volt engedve a gombimport, ezért a kormány szükségesnek találta, hogy a helyi gombkészítőket 8000 forint kölcsönrel támogassa, azért, hogy az iparban maradjanak. A többletermelés tehát csak káros lehetett.

1779-ben Robert Hickman fivére, William, egy birminghami gombkészítő, Ausztriába látogatott. Előzőleg beutazta Németországot, ahol üzletfeleivel tárgyalt és megállapodott velük az árakról. Bécsben felkereste odorkészítő fivérét, aki ott egy bomkészítő manufaktúrát is vezetett, és amely állítólag olyan nagy volt, hogy meggátolta az előzőleg gombimportra költött 70 000 forint külföldre áramlását. William hajlandó volt Bécsben maradni és ott, mint az illetékes hatóságnak írta,

fehér ötvözetű gombokat gyártani, mivel fivére csak a sárga ötvözetű gombok készítésének módját ismeri. Csak azt kérte, hogy fivéréhez hasonlóan ő is kapjon évi 300 forint járadékot, valamint 100 forint lakbértámogatást, továbbá hogy a kormány fedezze felesége és három (akkor már szakképzett) fia, valamint értékes szerzamai úti- és szállítási költségeit. William le is telepedett Ausztriában és alapított egy manufaktúrát Béctől nem messze, Ebersdorfban.

Valószínű, hogy Robert Hickman Birminghamben ágenseket alkalmazott, „hogya csalogassanak át egy tehetséges művészt, felajánlva neki 500 font sterling készpénzt és neki meg a feleségének 100 font sterling évjáradékot”. Ezek a Boulton és Watt cég archívumában talált levélben szereplő összegek jócskán el vannak túlozva. 12 forintot számítva 1 font sterlingre, egy magánvállalkozónak vagy a kormánynak csupán a toborzásra 6000 forintot, az évjáradéokra pedig 1200 forintot kellett volna költenie, ami nyilvánvalóan túlment a lehetőségeken. Körülbelül ugyanabban az időben Birminghamben értekezletre hívtak össze „különbféle manufakturistákat” és közölték velük, hogy „kísérletek történtek a birminghami manufaktúrákban használt legfontosabb szerszámok exportálására idegen országokba. Mintegy két héttel ezelőtt a Birminghami Kereskedelmi Bizottság ülésén bemutatott egy levelet, amelyben valaki Bécsből megrendeli a legjelentősebb birminghami manufaktúrák áruit és velük együtt a szerszámokat is. Ez utóbbiak olyan nagy pontossággal vannak leírva, hogy a megrendelő csakis olyan személy lehet, aki ezeket vagy nagyon jól ismeri, vagy maga dolgozott velük ... Kétségtelen, hogy ilyen manufaktúrát fel lehet állítani a császár tartományaiban, feltéve, hogy odajuttatják a szükséges szerszámokat és átcsábítanak több szakmunkást, köztük főleg szerszámkészítőket.” Nagyon valószínű, hogy az inkriminált levél írója az egyik Hickman vagy Rosthorn volt. Robert Hickman 1785-ben saját, 3000 forintot kitevő költségén Angliába ment. Ezzel az úttal — mint írta — az életét kockáztatta, amiben volt némi túlzás, mivel ez egy jóval későbbi írásában áll, amelyben aranyéremét folyamodik a császárhoz. Ugyanitt azt is állította, hogy az ő érdeme 43 manufaktúra megalapítása Ausztriában. Am a hatóságok ezt a kérelmét nem támogatták, úgy érezték, már éppen elegendő jutalmat kapott. Ráadásul William fiai csípős hangú levélben fordultak a hatósághoz, s ebben rámutattak, hogy az ő néhai atyjuk járult hozzá leginkább a Habsburg ipar fejlesztéséhez, míg Robert nagybátyjuk „igen gyenge menedzser” volt.

Valószínű, hogy az a személy, akit Hickman, vagy Bécsből valaki más, az 1780-as években Birminghamból Ausztriába hívott, Daniel Winwood birminghami manufakturista volt, aki 1787-ben át is települt Ausztriába. Ő főleg szorítókapcsokat és öntöttvas szögeket (*gegossene Nägel*) gyártott, de előállított sütőt és kávédarálót is. A manufaktúra felépítése 45 000 forintba került, véletlenül éppen annyiba, amennyi annak az árunak az értéke volt, amit szerény, 10 %-os vám mellett behozhatott magával Ausztriába. Winwood a Bécs melletti Ebersdorfban, Tschoffen, Lechleitner és Hickman üzemében rendezkedett be. Ténykedésének úgy látszik az 1790-es években egy tűzvész vetett véget.

Külföldi technológia bevezetését célzó egyik legnagyobb akcióra 1801-ben került sor, amikor is sok szakmunkás és néhány művezető jött Hamburgból Bécsbe, ahol legalábbis egyikük, John Thornton, egy Hansen nevű dán kereskedőnek gyártott fonó- és kikészítőgépeket. Ezekkel a munkásokkal kapcsolatban megismerhetünk néhány részletet a módszerről, amellyel Bécsbe csábították őket. Hazájukat akkor már mindannyian elhagyták, de hogy miért mentek Hamburgba, arra nincs adat. A

kapcsolat Hamburg és Anglia között már régóta fennállt, visszanyúlt egészen a 16. századig, amikor a posztógyártás súlypontja Antwerpenből oda került át. Vagy — ahogyan az Alsóházi Naplóban áll — Hamburg „már régi idők óta felvevőhelye volt azoknak az elégedetlen személyeknek, akik Nagy-Britanniából és Írországból elmenekültek”. A verbuváló egy bizonyos Karl Georg Glave-Kolbielski báró volt, akit egy róla szóló könyv találónak kalandornak nevez. A báró Poroszországban született és ott kisebb hivatalt töltött be, majd a lengyel király pénzügyi tanácsadója lett. Amikor a királyt lemondatták, Kolbielski munka nélkül maradt, megmaradt azonban ismeretlen eredetű, mélységes gyűlölete Poroszország iránt. Néhány évig újságíróként dolgozott, olykor a Habsburg monarchia szolgálatában. Hogy hogyan változott át propagandacikké frójából iparlovaggá, nem tudni. 1799-ben mindenesetre az *Oktroierte Leih- und Wechselbank* (a továbbiakban: Bécsi Hitelbank) — avagy legnagyobb részvényese után: Schwarzenberg Bank — megbízta, hogy üzletszerzőként utazza be Németországot és Angliát. Feltehetően az is feladata volt, hogy szakmunkásokat toborozzon egy gépi fonoda számára. Kolbielski meg is érkezett Angliába, de hamarosan kiutasították, mert kiderült, hogy toborozni akar, ami, mint már említettük, Angliában törvénybe ütközött. Ő ugyan hangoztatta, hogy gondosan távol tartja magát az ilyesmitől, sőt valakinek, aki ajánlkozott, azt mondta, hogy legfeljebb Hamburgban beszél a dolgról, de Angliába nem. Más üzleti ügyekkel foglalkozott. Megpróbált a Bécsi Hitelbank számára nagy összegű letéteket szerezni, a maga javára pedig megpróbált eladni egy nagy tétel galíciai búzát Angliában. Ezzel az ügylettel kapcsolatban megjegyzi, hogy sok pénzt veszített és a búzát nem szállította le.

A Bécsi Hitelbank érdemel némi figyelmet. Henning Bargum, dán kereskedő és bankár, aki 1775-ben Koppenhágában csődbe ment, alapította 1787-ben. A bank fő célja az volt, hogy hiteleket nyújtson földbirtokosoknak és hitelek, valamint kölcsönök révén segítse az iparosítási folyamatot. Bargum, nem tudni miért, a bankot idősebb fiai nevén alapította meg. Néhány évvel később Basel közelében, Svájcban, csalásért bebörtönözték, amikor Bécsből megszököve, útban volt Franciaország felé. Egyik fiát is börtönbe zárták, ugyancsak csalásért, Galiciában, ahol a banknak volt egy fiókja. A másik fia meghalt. Mindez 1791-ben történt, amikor a banknak már több arisztokrata tulajdonosa is lett; hogy az alapításkor is részvényesek voltak-e már, arról nincs adat. A bank történetírója, Fritz Rager szerint a nemes urak főigazgatói címet viseltek (*Oberdirektion*), de csak a látszat kedvéért. Az biztos, hogy miután Bargum sok pénzzel megszökött, kénytelenek voltak többet foglalkozni a bank vezetésével. Egyébként részvényeiket korlátlan felelősséggel birtokolták, aminek 1812-ben lett nagyobb jelentősége, amikor a Habsburg monarchia előző évi államcsődje következtében a bank is csődbe ment. Ez a bank mindenesetre már valamiféle beruházási pénzügyi intézet volt, és ez jól mutatja az osztrák arisztokrácia nagymérvű jelenlétét az iparban.

Amikor Kolbielski 1799/1800-ban Angliába utazott, ennek a banknak az ügynöke volt. Formailag a bank kötött szerződést az angol gépgyártókkal. A később Pottendorf fonómanufaktúra néven szereplő vállalkozásnak az arisztokrata részvénytulajdonosok voltak az alapítói és majdan tulajdonosai is. Ők voltak a monarchia leggazdagabb főurai. Köztük volt Josef Schwarzenberg herceg, Esterházy herceg — az ő pottendorfi birtokán állt az üzem —, Nostitz gróf és mások. Nyilvánvaló, hogy ők voltak az üzem tulajdonosai, nem pedig a bank. De kezdetben, nem tudni mi okból, titkolni akarták részesedésüket a cégben, pedig a Habsburg

monarchiában egyáltalában nem volt szokatlan dolog, hogy egy nemesember nagyparos legyen.

Egy Kolbielskinek írt levele szerint a londoni Pall Mallról való James Bladen Ruspini volt a közvetítő, aki megnyerte John Levert, a Bécsbe települt 30 angol munkás csoportvezetőjét. Szolgálatáért Ruspini 100 guinea fizetséget várt, de ebből, amikor a levelet 1805-ben megírta, még csak 10-et kapott meg. Hogy végül is kifizették-e neki a teljes összeget, arról a források nem szólnak. Az azonban bizonyos, hogy ebben a technológiai transzferben nem Lever volt a főszereplő, hanem John Thornton, aki pedig szerződés nélkül jött Bécsbe. Ez az egész toborzás rendkívül bonyolulttá vált. A hamburgi osztrák követ is bekapcsolódott az ügybe. Lehetséges, hogy a bécsi kormány maga is foglalkozott iparosok verbuválásával, fonó- és kisegítő gépek felállítása céljából. Így kerültek a bécsi hatóságok kapcsolatba a Fries és Tsa. és az Ochs, Geymüller és Tsa. kereskedelmi bankházakkal. Az angol munkások, amint megérkeztek Bécsbe, máris hajlandók voltak a legtöbbet ígérőnek dolgozni, tekintet nélkül arra, hogy kinek a támogatásával kerültek oda. Edward Royce és segédje, Tyler például a fent említett kereskedelmi bankházakkal szerződött és fonógépgyárat létesített Bruck an der Leitha-ban. Egy 1806-ból származó jelentés szerint jól ment a dolguk, megvagyonosodtak. Fizetésük évi 4000 forint volt. Több, ezzel a csoporttal érkezett angol iparos is függetlenítette magát. Így például Stapleton és egy bizonyos Duckey, akit a porosz hadseregből váltottak ki, Brünnben nyitottak műhelyt. Am azon felül, hogy az angol csoport szétesett, más nehézségek is voltak. Kolbielskinek le kellett mondania textilgépgyártási privilégiumáról a Habsburg monarchia örökös tartományaiban, nem egészen világos, hogy mi okból. Akkor ő már alapított egy textilgépgyártó üzemet és arra hivatkozott, hogy 62 000 forint saját, és feltehetően 38 000 forint idegen tőkét fektett bele. Privilégiuma feladásáért cserébe kormányhivatalt ajánlottak föl neki, amit azonban soha nem kapott meg. A lényeg mégis csak az, hogy Kolbielski azzal, hogy Thorntont Bécsbe hozta, életre hívta a Habsburg monarchia, sőt egyesek szerint az egész kontinens legnagyobb pamutfonóadóját. Az üzemnek 1811-ben 21 tisztviselője, 16 művezetője, 1133 férfi-, 1156 nőmunkása és 800 gépe volt, míg három évvel korábban, 1808-ban mindössze 650 alkalmazottal, 128 Mule- és 48 Water-fonógéppel rendelkezett. Az államnak tett nagy szolgálataiért Thornton már tizenegy évvel Bécsbe érkezése után nemességet kapott. Thornton létesített még egy műhelyt angol reszelők előállítására, és alapított egy „gyermekintézetet”. A nemesi oklevél dícsérőleg említi, hogy még egy óraalkatrészeket előállító acélmanufaktúrát is létesített. 1843-ban vált meg a cégtől ismeretlen okokból, igen megkeseredve, és négy évvel később, 73 éves korában halt meg.

Textilgépek gyártásában jelentősebb szerepe volt még egy másik angolnak, George Woodwardnak is, aki nyilvánvalóan a maga szakállára jött Bécsbe 1803-ban. 1797-ben vagy 1798-ban ment át Németországba és azt állította, hogy előzőleg Manchesterben és más angol textilvárosokban dolgozott. 1799-ben már 43 éves, tehát egy kissé koros volt. Németországban Berlinben és Braunschweigben gypjúfonó- és más textilgépeket szerelt, majd Linzben dolgozott egy ideig az ottani nagy posztómanufaktúrában. Ezután Brünnbe ment, ahol 1808-ban 160 000 forint értékű megrendelések voltak. Itt egy másik, Houldon nevű angollal dolgozott együtt. Vállalata 1814 után megszűnt, alighanem rendelések hiányában.

Külföldiek nem csak Bécs térségében és Brünnben tevékenykedtek, hanem egyebütt is a Habsburg monarchiában. A monarchia egyik nagyvállalkozójának,

John Joseph Leitenbergernek több csehországi városban voltak manufaktúrái. 1796-ban két alkalmazottját Koppenhágába küldte, ahol akkor épült fel angol mintára egy fonoda. A küldöttek kapcsolatba léptek egy Rigo nevű dán szerelővel, aki előzőleg évekig Angliában dolgozott. Ő átjött Csehországba és ott Leitenbergernek készített fonógépeket. Ez idő tájt másutt is nagy lendületet vett az angol textiltégek bevezetése. Ezért többen úgy döntöttek, hogy összeállnak és társaságot alapítanak. Ehhez a csoporthoz tartozott egy vidéki patikus, Vincent Petke és egy fiatal, gazdag arisztokrata, Hugo Salm-Reifferscheid őrgróf. Ők ketten 1802-ben Angliába mentek és onnan gépek tervrajzait csempészték ki. Ennek ellenére mégis Woodwardra és Houldonra volt szükség a gépek megépítéséhez, ami ismét azt bizonyítja, hogy a technológiai transzferben a „nem-verbális” hozzáállás volt túlsúlyban.

Mindent egybevetve nem meglepő, hogy Anglia ilyen jelentős mértékben hatott a Habsburg monarchia iparfejlődésére. Ez így volt más országokban is, ahogyan erre W. O. Henderson, David J. Jeremy, Eric Robinson, A. E. Musson, J. R. Harris, és legújabban Kristine Bruland a Norvégia iparosodásával foglalkozó munkájában rámutattak. A Habsburg birodalomban ugyanúgy, mint Poroszországban, Oroszországban és Franciaországban, a kormány gyakran bekapcsolódott közvetlenül vagy közvetítők útján, iparosok toborzásába, ami a modern iparosodás korai időszakában a technológia átvételének leggyakoribb módja volt.

A BÉCSI UDVAR ADRIA-POLITIKÁJA A 18. SZÁZADBAN

A 17. század végén, a 18. század elején az osztrák monarchia a törökkel szemben védekezésből támadásba ment át, hatalmas horvát, magyar és szerb területeket szabadított fel, s ezzel megerősítette katonai és gazdasági pozícióit a Duna-medencében és a Balkánon. Ereje és tekintélye megnövekedett és széles alapot teremtett katonai és gazdasági vállalkozásaihoz. Megszabadult az évszázados török fenyegetéstől.

A török hatalom lehanyatlásával a Duna-medencében és a Balkánon időben majdnem egybeesett a velencei uralom lehanyatlása az Adrián és a Földközi-tengeren. A Velencei Köztársaság nem volt többé „a tenger úrnője”. Az Adria fölötti uralma volt eddig a legnagyobb akadálya az isztriai és dalmáciai városok és kikötők fejlődésének. Talán Velencei tengeri monopóliumában kereshetjük az okát annak, hogy a Habsburgok még akkor sem mutattak nagy érdeklődést a tengerek iránt, amikor szlovén, horvát és itáliai tartományaikon keresztül kijutottak a tengerpartra és ott néhány várost és kikötőt is elfoglaltak.

Az osztrák monarchiának a 17. század végén – 18. század elején reális és viszonylag biztos perspektívái nyíltak a földközi-tengeri és kelet-európai érdekszférák meghódítására. Ugyanakkor — mint a gazdasági élet majd minden ágában többé-kevésbé elmaradott országok — áruik, különösen manufaktúraiparának termékei nem voltak versenyképesek a nyugati piacokon.

Tehát lényeges változások következtek be a politikai és a katonai erőviszonyokban, valamint a gazdasági érdekszférákban a Habsburg monarchia határain, sőt Európa nagy részén. A régi erőegyensúly eltűnt az új viszonyok között. A bécsi udvar előtt több kérdés is nyitva állt, mint például hogy hogyan alkalmazkodják az új körülményekhez és hogyan használja ki azokat az előnyöket, amelyek a Duna-medencében, a Balkánon és az Adrián — főleg kelet felé — kínálkoztak. Nem kevésbé volt fontos az a kérdés, hogy hogyan lehetne felgyorsítani a gazdasági és a társadalmi fejlődést a monarchia hatalmi súlyának növelése és Európa fejlettebb államaihoz viszonyított hátramaradottságának csökkentése érdekében. A modern államszervezetből, a felvilágosult abszolutizmusból és a merkantilista tanokból következő szükségletek az ország természeti kincseinek és egyes gazdasági ágaknak másfajta hasznosítására ösztönöztek. Hozzájárultak ehhez bizonyos társadalmi rétegek racionális törekvései is, amelyek gazdaságosabb és ésszerűbb gazdálkodásra, szabadabb és jobb életre irányultak.

Johann Joachim Becher (1635-1682), majd Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640-1714) és Wilhelm von Schröder (1640-1688) merkantilista eszméi és tanításai befolyásolták a bécsi udvar gazdaságpolitikájának alakítását és irányát. Ezekből a pragmatikus tanításokból egyértelműen következett, hogy elsősorban a nem mezőgazdasági (azaz szekunder és terciér) tevékenységek megszervezésére és fejlesztésére kell a figyelmet fordítani: a kereskedelemre, kézműiparra, manufaktúrákra, tengerhajózásra, áru- és pénzforgalomra, valamint a közlekedésre. Számos ország gazdasága és hatalma épült ezekre a tevékenységekre. Ezekben a termelési és munkafolyamatokban az uralkodóknak szabad kezük volt, ezek hoznak viszonylag

gyorsan kiadós eredményeket (nyereséget), ezekben vagy ezek mellett megteremnek a társadalmi és a gazdasági élet más haladó formái is. Ezzel szemben a mezőgazdasági termelést — ahogyan hangsúlyozták — a jobbágyság intézménye a feudális magántulajdon bilincseibe verte, az ebbe az állapotba való beavatkozás — akár a legfőbb uralkodó részéről is — a nagybirtokosok elutasításába és ellenállásába ütközött, úgyhogy a mezőgazdasági termelés fejlesztése vagy a földesúr-jobbágy viszony javítása érdekében sokáig szinte semmit sem lehetett tenni.

E megfontolások alapján, a merkantilista tanítások értelmében nyert megfogalmazást az általános gazdaságpolitika, amelyen belül a bécsi udvar a kereskedelemnek juttatta a főszerepet, és azoknak a tevékenységeknek, vállalkozásoknak és intézményeknek, amelyek előmozdították, erősítették és fejlesztették a kereskedelmet. Természetesen elsősorban a külkereskedelemre gondoltak, mint ami pénz hoz az országra. E nagy és hosszú távú feladat megvalósítására a bécsi udvar a külkereskedelem jelentős részét az észak-adriai kikötőkön keresztül bonyolította le, Carlopagotól Triesztig. Ezzel együtt járt a tengeri kereskedelem, valamint az ezt előmozdító iparok fejlesztése.

Ez a döntés — tekintettel a külkereskedelem irányára és lebonyolítására — helyes és főképpen reális volt: a kikötők földrajzi fekvése lehetővé tette a tengerentúli kereskedelmet minden irányban a világgpiacon; a közvetlen és a távolabbi hátország rá volt utalva a kikötőkre, mint ahogy a kikötők is a hátorszagra, s ez biztosította a hajók rakományát mindkét irányban; végül a kikötőkben viszonylag előnyös társadalmi munkaszervezet alakult ki, s maguk a kikötők bizonyos mértékig technikai szempontokból is kiépültek és felszerelődtek. VI. Károly császár (1711-1740) ebben egységes rendszer kialakítására törekedett Fiumétől Zenggig, a nagy nyugat-európai kikötők (pl. Amsterdam) mintájára.

Megjelent egy sor organizatorikus és iránymutató rendelet, számos intézkedésre és vállalkozásra került sor mind a központi hatalom, mind a tartományi és a helyi hatóságok részéről, végig a 18. század folyamán. Fejleszteni akarták a városokat, bővíteni a kikötőket, előmozdítani a tengerészeti tevékenységet, meggyorsítani a kereskedelmet, mindenekelőtt a tengeri kereskedelem lebonyolítását. E rendelkezések közül a következőket emeljük ki:

1. Egy 1717. évi pátens kihirdette a szabad hajózást az Adrián, ami aláásta, idővel meg is szüntette Velence addigi monopolhelyzetét.

2. Különösen szilárd és széles alapot nyújtott a kereskedelemnek a pozsareváci béke s az ehhez kapcsolt 1718. évi kereskedelmi szerződés a Habsburg monarchia és Törökország között. Ez volt az alapja a szerződő felek közötti kölcsönös kereskedelem élénkítésének és kiterjesztésének; a szerződés és kiegészítései megszilárdították a szárazföldi és a tengeri kereskedelem biztonságát, megszabták a vámtételeket, megszervezték a konzuli szolgálatot stb. Idővel sor került tengeri kereskedelmi szerződések megkötésére különböző más országokkal és városokkal is.

3. VI. Károly császár 1719. március 18-i pátense szabad kikötőkké (*porti franchi*) tette Triesztet és Fiumét. Ezzel és további rendeletekkel ez a két város nemzetközi tengeri kereskedelmi központ rangjára emelkedett, s ösztönzést adott fejlődésüknek. Mellettük más kikötők is bekapcsolódtak a külkereskedelemben. Ekkor váltja fel a hivatalos iratokban a „Horvát Tengerpart” elnevezést az „Osztrák Tengerpart” (*Litorale austriaco*), amelynek kikötői a *Triester Handelsinstanz* (1748-1776) szervezeti keretébe tartoztak.

4. Mind a magasabb, mind a helyi hatóságok egész idő alatt gondot viseltek a kikötők kiépítésére, bővítésére, technikai felszereltségükre, a megfelelő egészségügyi feltételekre, a jog hatékonyságára és a jogbiztonságra, a vámpreferenciákra stb. Mindennek gyorsítania kellett a forgalom lebonyolítását, megkönnyíteni a ki-, be- és átrakodást. Az intézkedések hatékonysága, az így elért megtakarítás jelentősen befolyásolhatta az áruk árát, s versenyképessé tehetette őket a külföldi piacokon.

5. A tengeri kikötőknek a közvetlen és a távolabbi háttérrel való kapcsolata érdekében egész úthálózatot kellett kiépíteni, folyókat kellett szabályozni. Így került sor — a Római Birodalom ideje óta először — kereskedelmi utak építésére az Adriától a Duna-medencébe és Közép-Európába: a Károly út (1728), a Triesztből a Semmeringen át Bécsbe vezető út (1730), a József út (176–1779), később a Ludovika út (1804-1809) kiépítésébe sok munkát, anyagot és pénzt fektettek, értéküket mégsem a beléjük fektetett anyagi javak adják, hanem az, hogy összeköttették az adriai világot a háttérrel világával, s lehetővé tették javak, pénz és emberek viszonylag gyors és biztonságos forgalmát. A Kulpa, Száva, Dráva, Duna és Tisza hajózhatóságának biztosítása megteremtette a kapcsolatot az új kereskedelmi utakkal, s nagymértékben fellendítette az Adria és a kontinens belseje közötti forgalmat.

Az új helyzetnek köszönhetően a tengerpart lakossága a 18. század folyamán megnövekedett, ha nem is egyenletesen. Az adatok a század elejére és első felére meglehetősen ellentmondásosak. Triesztnek mintegy 4700, Fiuménak 3000-3500 lakosa lett volna a század elején, nem számítva külvárosaikát. 1800-ban Trieszt lakossága mintegy 21 000, 1810-ben Fiuméé kb. 8000 fő volt. Megbízható adataink vannak viszont öt kikötőváros házainak és lakóinak számáról 1775-ből:

A város neve	A házak száma	A lakók száma
Carlopage (Karlobag)	160	882
Zengg (Senj)	442	2733
Buccari (Bakar)	323	1652
Fiume (Rijeka)	583	4515
Trieszt (Trieste)	881	10664
Összesen	2389	20446

Már ezekből az összefoglaló adatokból is látható, hogy a lakosság száma a század első felében lassabban nőtt, mint a század második felében, s a növekedés intenzitása helységenként változó volt. Így például a 18. század folyamán Fiume lakossága 129 %-kal, Trieszté viszont 346 %-kal nőtt. A bécsi udvar tengeri politikájának és a kikötőkben folyó gazdasági-társadalmi vállalkozásoknak az eredményessége a lakosság számától, szorgalmától, tudásától és ügyességétől, valamint a birtokában levő és a rendelkezésére álló tőkéktől függött.

A feldolgozó ipar átalakulási folyamaton ment keresztül. A kézművesek és a manufaktúrák megszaporodtak, új ágazataik jelentek meg és tőkésesedtek. Egy részük struktúrájuk, termékeik, munkáslétszámuk és tőkéjük alapján az átlag fölé emelkedett.

A Trieszt-Fiumei Privilegizált Kereskedőtársaság „cukorfinomító” vagy „cukorlepárló” üzemet alapított (1750-től 1828-ig állt fenn), amely időnként több száz különböző szakképzettségű munkást és alkalmazottat foglalkoztatott. Ez volt a legnagobb ilyen vállalkozás a Habsburg monarchiában, privilégiuma kiterjedt a

nyersanyagbeszerzésre és monopóliuma volt termékeinek forgalmazására, emellett más termékekkel és kereskedelmi ügyletekkel is foglalkozott. Természetesen voltak az Osztrák Tengerparton más manufaktúrák is, ha nem is oly nagyok, mint a „cukorfinomító”. Nyilvántartottak vászon-, szappanfőző-, bőr-, horgonygyártó manufaktúrákat stb. Ezekben megvalósult mind a horizontális, mind a vertikális munkamegosztás. Számos iparág foglalkozott különböző termékek előállításával vagy szolgáltatásokkal. Az iparágak száma egyre nőtt, egyrészt mert megvoltak ehhez a kedvező előfeltételek, másrészt mert a városok és kikötők urbánus élete ösztönzően hatott az üzleti élet és a forgalom növekedésére. Külön kiemelendő, mekkora figyelmet fordítottak a hajóépítésre. Régebben ez a tevékenység főleg az elődök tapasztalatain és a hagyományon alapult. Most szervezeti és technikai változtatásokra került sor. A közvetlen szükségletek és a Bécsből vagy magukból az érintett városokból kiinduló hosszú lejáratú tengeri kereskedelmi tervek hatására a hajóépítés lassan kinőtt a céhes szervezeti formákból, s haladóbb munkaszervezési formák, modern vállalkozások, illetve manufaktúrák keretében folyt Zenggben, Fiumében és Triesztben, főleg azonban Porto Re-ben (Kraljevicán), ahol új hajógyár épült.

Nem csak a városok és a forgalom közvetlen szükségletei hatottak ösztönzően az ipar és a manufaktúrák fejlődésére, hanem megvoltak ehhez a reális előfeltételek is, mint a nyersanyagok. Ezek megléte következtében keletkezett, vagy indult fejlődésnek egyes helységekből valamely iparág, míg más iparágak éppen nyersanyagok hiányában tűntek le. A nyersanyagok bősége és sokfélesége határozta meg a kézművesség és a manufaktúrák arculatát. Az észak-adriai partvidék kikötői és városai általában gazdagok voltak növényi, állati és ásványi eredetű nyersanyagokban. Számos növényi vagy állati eredetű nyersanyagot feldolgozó foglalkozás számára ezek itt kéznél voltak, vagy könnyen be lehetett őket szerezni a szomszédságból. A nyersanyagszállítás általában még nagy nehézségekbe ütközött; ebben a tekintetben az észak-adriai városok földrajzi helyzete kedvező volt. A kontinensről különböző nyersanyagok érkeztek, amelyeket tengerentúli vagy helyi értékesítésre szántak. Így sok mesterember olcsóbban jutott a szükséges nyersanyaghoz, mint ha neki kellett volna megrendelnie. Ez különösen az ásványi nyersanyagokat feldolgozók számára volt előnyös, mert Horvátországból, Krajnából, Stájerországból és Magyarországról kellő mennyiségben szállítottak ásványi nyersanyagokat. A városok számára az is előnyt jelentett, hogy a tengeri nyersanyagszállítás viszonylag gyors és olcsó volt. Sokféle nyersanyag érkezett tengeri úton. A belföldi eredetű nyersanyagokat feldolgozó ipari tevékenység az egész gazdaság számára nagy jelentőségű volt. A kézművesek és a manufaktúrák azáltal, hogy feldolgozták a belföldi nyersanyagokat, megnemesítették, értékesebbé tették őket. Árut termeltek a belföldi szükséglet számára, a nemzetközi piacra, így egyúttal csökkent a külföldi áruk importja is. És éppen ez állt a bécsi udvar gazdaságpolitikájának érdekében.

Amint a bécsi udvar a feldolgozó tevékenység számára meghatározott, általában meg is valósult. A kézművesek és a manufaktúrák által előállított kereskedelmi árucikkek megváltoztatták és gazdagították a kikötőkön keresztül lebonyolódó kereskedelmi forgalom struktúráját. Ebből kitűnt, hogy a kézművesek és a manufaktúrák kölcsönösen függtek egymástól, mint ahogy a kereskedelem, a hajózás és a közlekedés is. Mindezek a tevékenységi ágak előfeltételei voltak egymásnak,

bármelyikük növekedése és erősödése maga után vonta a többiek növekedését és erősödését is.

1775-ben az említett öt kikötőben 4051 főnek volt feldolgozóipari vagy szolgáltató, tehát nem mezőgazdasági foglalkozása, mégpedig Carlopagoban 186-nak, Zengben 450-nak, Buccariban 314-nak, Fiumében 1141-nak és Triesztben 1960-nak. Különösen kedvező hatással volt Fiume reinkorporációja Horvátországba (Magyarországba) 1776-ban a feldolgozó (szekunder) iparok növekedésére. Öt esztendő alatt (1775-1780) a termelés évenként 17 %-kal, összesen 85 %-kal nőtt, ezzel együtt növekedett az árumennyiség és annak pénzürtéke, valamint a hajóteher is.

A nemzetközi tengeri kereskedelem lebonyolításában nagy szerepük volt általában a kereskedőknek és kereskedő társaságoknak. Ez meglehetősen heterogén elem volt, száma változott, de az évszázad folyamán megnőtt, úgyhogy a század végére jelentős tőkével és befolyással rendelkező réteggé duzzadt.

A külkereskedelemben résztvevő kereskedők részben az észak-adriai területről, részben különböző Habsburg országokból valók, részben pedig külföldiek voltak. Különböző társadalmi rétegekhez tartoztak, különböző nemzetiségűek és vallásúak voltak. Már a 18. század elején szinte mindenki kereskedhetett. A tengeri kikötők befogadtak mindenkit, aki kereskedni vagy ipari tevékenységet folytatni akart. Az állam nem tudott nagyobb pénzüsszegeket fordítani a kereskedelem fejlesztésére, de külföldi üzletembereket hívott az országba, és lehetővé tette, hogy pénzüket befektessék. Idővel a külföldi elem meglehetősen nagy számban volt képviselve a kereskedelemben, nem csak az Adrián, hanem a monarchia belsejében is. Zsidók jöttek a hátszorból és a partvidékről a kikötőkbe, és foglalkoztak mindenfélével, de főleg kereskedelemmel. Hasonlóképpen jelentős szerepük volt az észak-adriai kikötőkben a török alattvalóknak; sokoldalú tevékenységükkel és tőkéjükkel különösen a tengeri kereskedelemben tevékenykedtek. Jellemző volt a levantei kereskedelem: levantinusok, görögök, albánok, szerbek, mozlímok és mások termékeiket az észak-adriai kikötőkbe szokták küldeni, s ott látták el magukat mindenféle árukkal.

A külföldi kereskedők pénzt, árut, tapasztalatot hoztak magukkal, emellett kiszélesítették a kereskedelmi kapcsolatokat, s közvetlenül is, közvetve is előmozdították az árutermelést. Fokozatosan megszűnt a különbség a külföldi és a hazai kereskedők között. Így idővel egy egységes, egyre növekvő réteg alakult ki, amelyből később kereskedelmi vállalkozók és kapitalisták emelkedtek ki. Ez kedvező hatással volt nem csak a kereskedelemre, hanem minden nem mezőgazdasági tevékenységre és az urbanizációra is. Ezt bizonyítja a trieszti kikötő kereskedelmi forgalma is, amely mindkét irányban

1746-ban 3 204 612
 1760-ban 6 240 395
 1767-ben 10 103 793
 1776-ban 13 342 060
 1780-ban 15 340 120
 1794-ben 44 559 175 forintra rúgott.

Ezekből az emelkedő számokból — a forgalom 48 év, alig fél évszázad alatt 1296%-kal, tehát tizenháromszorosára nőtt — jól kikövetkeztethető a forgalom

jótékony hatása a város tengeri kereskedelmi központtá növekedésére. Így érvényesült és igazolódott a bécsi udvar eredményes tengeri gazdaságpolitikája az észak-adriai partvidéken. A horvát kikötők forgalma elmaradt Trieszté mögött. Ennek számos oka volt, többek között az a központi kereskedelmi hatóságok által nyújtott kedvezés is, amely az 1760-as években Triesztet részesítette előnyben.

A bécsi udvar tengeri politikájában nagy figyelmet fordított a kikötők technikai felszerelésére, a hajóépítésre, a hajózás biztonságára, a tengerészképzésre, a rendelkezésre álló tőkére, az üzleti pontosságra és hatékonyságra.

A tengerhajózás a partvidék lakóinak hosszú tapasztalatán és régi hagyományain alapult. Ennek köszönhető, hogy a monarchia kapcsolódni tudott a világpiachoz. Ennek előfeltétele volt a hajóépítés, a hajógazdaság és a hajóforgalom, a tengerészet és a külkereskedelem egymásrautaltsága. Lehetővé vált, hogy a monarchia az osztrák árukat gyorsan és kedvező szállítási árakon juttassa el a legtávolabbi piacokra is, és hogy importálja a külföldi árukat. Nagy előnyt jelentett, hogy a monarchiának saját kereskedelmi flottája volt, nem szorult idegen közvetítőkre. Az osztrák kereskedelem jövője a szállítási lehetőségektől és eszközöktől függött, attól, hogy gyorsan és olcsón juttassák el az árut rendeltetési helyére. Ebben döntő volt a hajók száma és tonnatartalma. A tengerparton 1768-ban 377 nagyobb hajót tartottak nyilván. Bár ez a szám idővel növekedett, nem elégítette ki a szállítási szükségletet. Az ok a hajógazdaság pénzhiánya volt. Főleg belföldiek foglalkoztak tengerészettel, s nem mindig rendelkeztek a kellő tőkével, hogy a hajóépítést és általában a hajózást a megfelelő színvonalon tartsák. Ezenkívül mindig felvetődött a kérdés, hogy egy hajó forgalomba állítása mennyi hasznot hoz és mekkora kockázattal jár a hajózás. A biztonságnak a tengeri kereskedelmi vállalkozásokban nagy szerepe volt, és tisztában kellett lenni azzal, hogy a biztonság csekély, az áruszállítást tengeren is, szárazon is veszélyek fenyegetik.

A tengeri tevékenység természeténél fogva sokoldalú: hajóépítés, hajózás, kormányzás, tengerészeti ismeretek, berakodás és kirakodás. Ezért fontos volt a tengerészek különböző képesítése. A legénységet főleg a partvidéken horvátok közül toborozták. Számuk ingadozó volt, bár emelkedő tendenciát mutatott. 1762-ben 1269 tengerészt írtak össze, hat évvel később, 1768-ban 1649-et, 380 fővel (30%-kal) többet. Ez viszonylag gyors növekedés volt, amit valószínűleg a közvetlen szükséglet váltott ki.

A forgalom fellendülésével nőtt a kikötő és a távozó hajók száma is. Az osztrák zászló alatt hajózáson kívül voltak a kikötőkben különböző más országok és városok zászlói alatt futó hajók is, de erről csak megközelítő képet lehet adni. 1771-ben 12 hónap alatt 2031 hajó érkezett rakománnyal Triesztbe, tizenhárom különböző lobogó alatt, de nem tudjuk, ez idő alatt hány hajó futott ki. Egyes évekből vannak a trieszti kikötőn keresztül behozott és kivitt teheráru súlyáról:

1753-ban 22 552 362 font,
 1758-ban 24 050 268 font,
 1763-ban 34 039 822 font,
 1767-ben 47 603 000 font.

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy az áruforgalom 14 év alatt 25 050 638 fonttal, azaz 111%-kal nőtt, s később is emelkedő tendenciát mutatott. Megváltozott az

áruforgalom struktúrája is, egyre több lett a félkész- és készáru, gazdagodott az áruválaszték.

Fiumében 1776-ban mindkét irányban 2423 hajót tartottak nyilván, 1777-ben 2989-et, vagyis 566 hajóval (23%-kal) többet. Ezek osztrák, velencei, pápai, dubrovnikai, francia, nápolyi, török, holland, svéd, angol és máltai lobogó alatt hajóztak. Voltak közöttük árut szállító, illetve rakomány nélküli hajók, hogy melyik fajtából mennyi, nem jegyezték fel, de feltehető, hogy legtöbbjüknek volt rakománya.

Ha tekintetbe vesszük a kor gazdasági és társadalmi viszonyait a monarchia országaiban és azokon kívül, valamint a közlekedés lehetőségeit és biztonságát, akkor a fentiek a tengeri kereskedelem hatalmas fejlődését tanúsítják. A bécsi udvar gazdaságpolitikája nemcsak az áruforgalom, a minőség terén is eredményes volt. A kézművességet felváltották a manufaktúrák, az egyszerű árutermelés helyébe a regionális árutermelés lépett. Pénzt fektettek a termelésbe és a tengeri kereskedelemben, hogy minél több pénzt kapjanak majd vissza.

Ez az üzleti kapcsolatok kiszélesítéséhez vezetett. A külföldi üzletfelek az Adriai-tengeren túl, három világrész (Európa, Afrika, Ázsia) különböző országaiban és városaiban éltek, ám élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak a Habsburgok országaival, s bevonták őket a világgpiacba és a világkereskedelemben. A belföldi üzletfelek így hasznosíthatták a gazdag külföldi tapasztalatokat, áraikat hozzáigazíthatták a világgpiaci árakhoz és mérlegelheték termékeik versenyképességét. Ez magával hozta az ügyletek ésszerűsítését, a gazdaságosságot a kalkulációban, és növelte a kereskedelmi hasznot.

Mindebben visszatükröződik VI. Károly, Mária Terézia és II. József merkantilista szellemű politikája, és az a támogatás, amit az állami intézkedések a magánfelek vállalkozásainak nyújtottak. Voltak persze ellentmondásos és kedvezőtlen állami döntések is, főleg II. József idejében, amelyek a horvát kikötőket s így Horvátországot és Magyarországot sújtották, mint a protekcionista vámtételek.

Pénzzel az állam nem tudta segíteni a tengeri kereskedelmet, mert pénze nem volt. A pénztöke hiánya fékezte a kikötők fejlődését. Ami pénz volt, magánosoktól és kereskedőtársaságoktól származott. A hajóépítést, hajógazdaságot és a hajózást belföldiek magánerejéből fejlesztették (Porto Re kivételével). Ugyancsak belföldi, más Habsburg országokból származó, valamint külföldi vállalkozók finanszírozták a kézművességet, a manufaktúrákat, a kereskedelmet és a közlekedést. Hogy ez hogyan oszlott meg a három kategória között, nehéz megmondani, de úgy látszik, a helybeliek főleg a kézművességben és kis kereskedelmi vállalkozásokban voltak érdekelve. Voltak saját tőkével alapított termelő és kereskedelmi vállalkozások társasági formában, legtöbbször Triesztben. A Trieszt-Fiume Privilegizált Kereskedőtársaság fiumei cukorfinomítóját főleg belga tőkével létesítették, de voltak benne részvényesek az udvari nemesség, a magyar és a horvát arisztokrácia sorából is. A tengeri kereskedelmi társaságokban a levantei, a trieszti kereskedőházakban a zsidó tőke részesedett erősen.

Ha összehasonlítjuk a 18. század végi állapotokat a század elejiekkel, azt látjuk, hogy a partvidék minden tekintetben hatalmas fejlődésen ment keresztül. Különösen jó hatással volt ez a fejlődés a kikötőkre és a városokra, s meghatározta további gazdasági fejlődésüket, urbanizálódásukat is. Megváltozott szerkezetük, külső képük, megváltoztak lakóik szokásai és életkörülményei. A nem mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság részaránya évről évre nőtt, átlagban elérte a 70%-ot.

A HABSBERGOK AGRÁRPOLITIKÁJA

A szekció kitűzött tematikája a Habsburgok gazdaságpolitikájának két évszázadáról kínál áttekintést, nevezetesen a 17. és 18. századéről. Amikor most a bécsi agrárpolitikáról és elsősorban annak magyarországi hatásáról kívánok szólni, mégis csaknem kizárólag a 18. századból származó elképzelésekre és döntésekre tudok hivatkozni. Az okok nyilvánvalóak: a 17. századi Habsburg uralkodók politikájában alig találunk konkrét kezdeményezést, amely a magyar mezőgazdaság megváltoztatására irányult volna. Hiányzott a mezőgazdaság iránti közvetlen érdeklődés a merkantilisták gazdasági elméletéből is. Az osztrák kameralisták, akik először kínáltak gazdasági programot az udvarnak sok túlzó, idealista javaslatot nyújtottak be az ipar és a kereskedelem javítására (kereskedelmi társaságok, gyarmatok alapítása), a mezőgazdaság azonban nem szerepelt programjukban.

A kameralisták esetében azonban két körülményről mégsem szabad elfeledkeznünk. Egyrészt Ausztriában a kameralisták voltak az elsők, akik a fejlettebb nyugat-európai országokhoz való felzárkózás politikáját próbálták követni, másrészt a bécsi kameralisták egyike, Philipp Wilhelm von Hörnigk ismerte fel először, hogy a Habsburg monarchia alkalmas gazdasági autarchia kialakítására. Egyetlen autarchia sem nélkülözheti azonban a mezőgazdasági termékeket, így tekinthette Hörnigk Magyarországot a monarchia számára „valóságos kenyér-, zsír- és húsbányá”-nak. A nevezetes meghatározás a szerző *Oesterreich über alles...* c. munkájában, egy évvel Buda visszafoglalása előtt és egy évvel az egykori magyar főváros kudarcba fulladt ostroma után jelent meg. 1685-ben a széthullott Magyar Királyságot élelmiszerforrásként beállítani Ausztria számára éppen annyira irreális volt, mint afrikai vagy ázsiai gyarmatot szerezni.

A 17-18. század fordulóján Magyarországnak, a monarchia eddig minden szempontból periférikus országának a jelentősége két ismert ok következtében megnőtt: a török kiűzése nyomán egész Magyarország Habsburg uralom alá került, ugyanakkor a Habsburgok — vereséget szenvedve a spanyol örökösödési háborúban — kiszorultak Nyugat-Európából. Magyarország az ún. dunai monarchiának területileg kb. 60%-át, népessége számát tekintve a 18. század végén kb. 40%-át tette ki. S ezúttal sem szabad elfeledkeznünk egy gyakran elhanyagolt körülményről: Magyarország 1740-ig (VI. Károly császár haláláig) a monarchia legfontosabb határországa volt. A török kiűzését 40 éven belül két újabb súlyos török háború követte. 1686-ban az osztrák hadvezetésnek a Buda ostromára felsorakozott hadsereg ellátására az élelem túlnyomó többségét Ausztriából és Csehországból kellett előteremtenie. A 18. század hadseregei is tekintélyes mennyiségű élelmiszert igényeltek, s erről az udvarban sem feledkeztek meg. A mezőgazdaság iránti érdeklődés így lassan megjelent az állampolitikában, a VI. Károly korabeli telepítéseket az agrárpolitika egyfajta közvetett elemének tekinthetjük.

Rendszeres állami gazdaságpolitikáról természetesen legfeljebb Mária Terézia uralkodásától kezdve lehet beszélnünk. A királynő több hivatali hozott létre a gazdaságirányítás tökéletesítésére (többek között: *Universalkommerzdirektorium* 1746 és *Hofkommerzienrat* 1761), rendeletek százait bocsátotta ki az ipar és a

mezőgazdaság ösztönzésére (rendeletek százaira volt szükség, mivel minden ország és tartomány esetében külön döntés született), s jelentős összeget biztosított a manufaktúrák és a mezőgazdasági társaságok támogatására. Mégis minden politikai jellegű változás és a gazdaság előrehaladása ellenére gazdaságpolitikája alapelveiben merkantilista maradt.

A 18. században a merkantilizmus többé nem számított modern gazdasági elméletnek, a merkantilista védővámrendszer mégis bizonyos védelmet szolgáltatathatott Európa viszonylag elmaradott országaiban a belső piac biztosítására. Az adott pillanatban a merkantilista vámrendszer kínálta a legjobb lehetőséget a hazai termelők védelmére, valamint a termelés ösztönzésére, a merkantilista előjogok, köztük a monopóliumok szolgáltatták a legjobb eszközt a termelők és a termelés ellenőrzésére, így például a céhen kívüli iparosok adóinak és szolgáltatásainak biztosítására. Végül a merkantilizmus közép-európai változata, a kameralizmus nem zárhatta ki a mezőgazdaságot és a telepítést sem elméletének köréből.

Mária Terézia és később II. József is megpróbálták a merkantilista politika minden előnyét kihasználni. Ezúttal arra kell emlékeznünk, hogy a Habsburg monarchia a 18. század közepén még semmiféle szempontból nem képezett egységet. Az itáliai és a németalföldi tartományokon túl maguk a dunai országok is nagy eltéréseket mutattak mind politikai, mind gazdasági téren. A mezőgazdaság és az agrártársadalom sokoldalúsága a nagy európai régiók határait is áttörte. Míg Alsó- és Felső-Ausztriában vagy Tirolban nem találjuk nyomát a földesúri sajátgazdaságok (a majorságok) kiépítésének vagy a robotszolgáltatás nagyobb súlyának, addig ezek a jelenségek Csehországban, Magyarországon általánossá váltak és részben Stájerországra is átterjedtek. Az osztrák-cseh tartományok magasabb technikai színvonalával szemben Magyarország (Erdélyt is beleértve) és Galícia mezőgazdasága meglehetősen elmaradott volt.

Az új, 1754-ben bevezetett vámrendszer biztos belső piacot akart teremteni a monarchia termelői számára. A belső vámok többségének felszámolásával a kereskedelmi lehetőségek egyszerűbbé és gyorsabbá váltak. A különböző ipari- és agrártermékek cseréje a birodalom valóságos egységéhez vezető utat könnyítette meg. A mezőgazdaságban a bécsi udvar a modernebb művelési módszereket pártfogolta, a gazdáknak takarmánynövények magját és tenyészállatokat kínált. A mezőgazdasági szakkönyvek kiadói és az újonnan szervezett mezőgazdasági társaságok pénztámogatást kaptak. A technikai problémákat persze nem különíthetjük el a társadalmi változásoktól. A mezőgazdasági vonatkozású intézkedések sorát a Mária Terézia féle úrbérrendezéssel és II. József jobbágyrendeletével egészíthetjük ki.

Mégis, minden jó szándék és ösztönzés ellenére a Habsburgok gazdaságpolitikája már a kortársaktól erős bírálatot kapott. Féltékenység támadt az ipari és az agrártermelők között, elkerülhetetlenné vált az egyes országok-tartományok rivalizálása. Az egyes tartományok panaszai a Habsburg politikával szemben sokáig meghatározták a nemzeti történetírások alaphangnemt. A 19. század történetírói különben szívesen hasonlították Bécs idealista gazdasági céljait a megvalósulásban mutatkozó eredményekhez, s az udvar gazdaságpolitikája ezekben az összevetésekben többnyire teljesen hatástalannak bizonyult. Később, a 20. században a történetírás a Habsburg országok 18. századi, kétségkívül meglévő gazdasági fejlődését teljesen elkülönítette a gazdaságpolitikától.

A hosszú vitát természetesen aligha lehet egy rövid referátummal befolyásolni. Mégis szeretnék a Habsburgok védelmében néhány körülményre hivatkozni, így

mindenekelőtt gazdaságpolitikájuk hatékonyságának kérdésére. A bírálók között sokan voltak, akik éles határt húztak az elmélet és a valóság között. Ez azt jelenti, hogy az uralkodók (Mária Terézia és II. József) nem ismerték fel országaik valóságos fejlődési állapotát. Részben ez így is volt: a királynő és fia reformtörekvéseinek megindításában ugyan elengedhetetlen volt birodalmuk elmaradottságának felfedezése, ennek fokát azonban már nem tudták a valóságnak megfelelően felmérni. Az udvarban alig vették figyelembe az egyes országok és tartományok társadalmi-történelmi különbségeit vagy földrajzi-éghajlati viszonyait. Így egyes országokban már létező módszerek bevezetésére ösztönözhettek, míg másutt teljesen irreális növényi vagy állati kultúrákat ajánlhattak.

Nézzünk erre két példát. A bécsi politika nem tett alapvető különbséget az örökös tartományok és Magyarország között, a rendeletek hazánkban is a takarmánynövények termesztésére, a vetésforgók bevezetésére és a jószág istállózó tartására ösztönöztek. De vajon milyen eredményt lehetett ettől elvárni, amikor az alföldi parasztok között akadt olyan, aki — nem tudván, hogy a takarmánfüveknek magjuk van — az apróra vágott fűvet vetette el. Hogyan remélhettek ösztönző hatást az udvar által támogatott könyvektől, amikor a földművesek jelentős része nem tudott olvasni? Hasonló tájékozatlanságra vallott, amikor az udvar bizonyos egzotikus növény- és állatkultúrákat akart Magyarországon meghonosítani. Bécsben Dél-Magyarországot olyan éghajlatú területnek vélték, ahol szubtorpikus-mediterrán kultúrákat is meg lehet honosítani. Mária Terézia 1762-ben fordult kérdéssel az udvar gazdasági hivatalnokaihoz, hogy alkalmas-e Dél-Magyarország a gyapot, a rizs, valamint több festékalapanyagot biztosító keleti növény termesztésére. A gyapottal és az indigóval folytatott kísérletek azonban gyors kudarccal végződtek, s csak átmeneti sikert hozott a rizs termesztése is. Tartósabb eredményt csak a vörös buzér (*Krapp*) és a kék csülleng (*Waid*) termesztésével értek el.

Megállapíthatjuk, hogy a bécsi udvar agrárpolitikájának volt egy idealista, vagy ha nem próbálunk ilyen szépen fogalmazni, egy doktriner, a valóságtól bizonyos fokig idegen jellege. A magyarországi politikában ez fokozottabban jelentkezett, mint az osztrák és a cseh tartományok esetében, mivel az udvarban a magyarországi viszonyokat még kevésbé ismerték, mint az örökös tartományokat.

A második — és talán még fontosabb — vitakérdés, amiben állást kell foglalnunk, az, hogy mennyiben vádolható a bécsi udvar politikája részrehajlással, megkülönböztetéssel. Igaz-e, hogy az uralkodók fejlettebb tartományaiknak kedveztek? Úgy gondolom, hogy az udvar nem meghatározott tartományokat vagy országokat, hanem inkább bizonyos foglalkozásokat vagy társadalmi csoportokat részesített előnyben vagy hátrányban. Nem az osztrák és cseh tartományok élvezték a vámpolitika előnyeit, hanem az ipar. Termékeik sokkal fontosabbnak bizonyultak az állam és a hadsereg számára, mint a mezőgazdaság termékei. Az udvarban az ipartól exportra alkalmas cikkek előállítását várták. Ausztria és Magyarország kereskedelme különben a 18. század végéig az utóbbi jelentős aktívumával folyt. Az udvarnak Magyarország nyereségét gazdaságon kívüli eszközökkel kellett mérsékelnie. A másik oldalon, amikor az udvar Magyarországot a közös vámterületből kirekesztette, Bécsben nem Magyarország egészét kívánták büntetni, hanem a magyar rendeket, mindenekelőtt a nemességet, amely 1749-ben elhárította Haugwitz gróf reformkísérletét, így a *Directorium in publicis et cameralibus* illetékességét a magyar ügyekben, valamint a nemesi adófizetés vállalását. Az Ausztria és Magyarország között emelt vámoknak az ausztriai gabona-, bor- és textilpiacot kellett az adófizető

osztrák nemesek és polgárok számára megvédeni a magyar földbirtokosok, vagy nemesi manufaktúratulajdonosok konkurenciája elől.

A Habsburgok közvetlen agrárpolitikája a 18. században Magyarországon ezek szerint meglehetősen ellentmondásos volt. A magyar mezőgazdaság fejlődése a 18. században jórészt valóban független volt tőle. Ezt a fejlődést inkább a török kiűzése utáni általános fellendülés, a népességszám megnövekedése, a városok gyarapodása, a század közepe óta bekövetkezett konjunktúra számlájára írhatjuk. Ezek a körülmények azonban végül mégis elválaszthatatlanok az állami politika más területeitől s attól a békés fél évszázadtól, amikor a háborúk már nem Magyarországon folytatódtak. Nem az udvar közvetlen gazdaságpolitikai intézkedései, hanem más — politikai vagy társadalmi vonatkozású — rendeletei járultak hozzá elsősorban a magyar gazdasági fejlődéshez. A fentieket figyelembe véve fogalmazhatjuk meg véleményünket, amely szerint az udvar politikája végül fontos szerepet játszott abban, hogy a magyar mezőgazdaság a 18. században nem jutott a válságba süllyedt lengyel mezőgazdaság sorsára.

MAGYAR ESZTER

ERDŐHIVATALOK MEGSZERVEZÉSE MAGYARORSZÁGON

A modern erdőgazdálkodás a 18. század második felében jött létre a Kárpát-medencében, a történelmi Magyarországon, és ekkor szervezték meg az ennek keretében adó intézményeket, az erdőgazdaságokat mint hivatalokat. A folyamat a Habsburg uralkodók gazdaságpolitikájához, reformjaihoz köthető.

Magyarországon általában nem volt fahiány a 18. században, míg Európa más részéről vészjelzések hangzottak el a vélt vagy valós fahiányról. Nálunk is felléphetett lokális fahiány az Alföldön, a nagyobb fogyasztók, érc- és sóbányák és a fát nagy mennyiségben felhasználó nagyvárosok körzetében. A lokális fahiány oka gyakran a szállítási problémák megoldhatatlanságában rejlett. A fa szállításának egyetlen gazdaságos módja ugyanis akkor a vízi út volt. Mivel mindezek a sok fát igénylő ipari létesítmények, mind a Kárpátok hegyeinek vízi utak mentén fekvő és így jól kiaknázzható erdei többnyire kamarai birtokokon helyezkedtek el, természetesen vehető, hogy az erdőgazdálkodás megreformálása ezeken a helyeken kezdődött el.

A modern erdészeti szervezet kiépítése a következő előzményeken alapult.

Az erdészeti ismeretek Európa-szerte a 18. század elején sűrűsödtek tudománnyá. A tudományos eredményeket Magyarországon először a déli, kincstári kezelésben lévő, a török időkben teljesen elpusztított területen alkalmazták a gyakorlatban az 1740-es években. A Határőrvidéken a kamarai kezelés és az alpokból való újrakezdés szükségessége lehetőséget nyújtott arra, hogy ez az újrakezdés a legújabb tudományos eredmények felhasználásával menjen végbe. A modern erdészeti politika azonban itt még csak helyi intézkedésekben merült ki.

Mária Terézia emelte szélesebb, állami szintre az erdészeti politikát, amikor 1766-ban kiadta az erdőrendtartását az osztrák örökös tartományok számára. Az osztrák minta alapján készült a magyarországi erdőrendtartás 1769-ben.

1766-ban a legjelentősebb, tengeri hajók építésére is alkalmas fát nevelő kamarauradalmi erdőségben, a hradek-likavai uradalomban erdészeti mintagazdaságot is létesítettek az 1766-os erdőrendtartásban lefektetett elvek alapján.

Ezek a rendtartások azonban nem mentek túl az erdészeti szakirodalom általános természettudományos megállapításainak az ismertetésén, elsődleges céljuk is az erdészeti ismeretek elterjesztése volt. Intézkedéseik ekkor még csak a kamarai birtokokon bírtak kötelező érvénnyel.

A kamarauradalmak erdőkezelése az erdőrendtartás kibocsátása után egységes lett ugyan, de az erdőuradalmak birtokigazgatása, gazdálkodása nem lett fejlettebb bármelyik főúri magánuradalom késő feudális gyakorlatánál.

Alapvető változást ezen a területen is II. József tevékenysége hozott Magyarországon, akinek közismert reformjai mellett arra is volt energiája, hogy a feudális berendezkedésű erdőuradalmakat a polgári közigazgatási elveknek megfelelő erdőgazdaságokká, hivatalokká alakítsa át. Megjegyzésre méltó az átszervezés időpontja is. Az uradalmak erdőgazdaságokká való átszervezése 1785 körül következett be, amely időszak megegyezett a Magyarországon bevezetett általános közigazgatási reform időpontjával.

Az átszervezés során megváltozott az erdőuradalmak igazgatása és adminisztrációja. Az erdőgazdaságok gazdasági és hivatali ügykezelését már nem egy általános, bárhol alkalmazható elvi állásfoglalás írta elő, mint amilyen az erdőrendtartás volt, hanem az egyes erdőhivatalok birtokra szabott instrukciókat kaptak, amelyekben meghatározták az adott uradalom konkrét gazdasági teendőit. Ezentúl az erdőgazdaság gazdasági tevékenységét pontosan és részletesen adminisztrálni kellett. Ez nemcsak a gazdasági számadások és mérlegek készítését jelentette, hanem pl. az erdőfelújítások folyamatáról és eredményéről évente jegyzőkönyvet kellett vezetni. A munka megkönnyítésére és a sikeres tevékenység biztosítása érdekében számtalan formanyomtatványt, elszámolási mintát, formuláriumot készítettek és küldtek meg az egyes erdőgazdaságoknak, amelyek legtöbbike egészen a 20. század közepéig szinte változatlan formában maradt meg a magyar erdőgazdaságok adminisztrációs gyakorlatában. A munkavégzés személyi feltételei is megváltoztak, az alkalmazásban követelménnyé vált a szakértelem. Az erdőgazdaságok élére lehetőleg tanult erdőmestereket neveztek ki. Az alkalmazottak mindegyike részletes munkaköri leírást, ügyrendi utasítást kapott, amelynek megfelelően kellett a munkáját a továbbiakban végeznie. II. Józsefnek vagy közvetlen munkatársainak és elvei támogatóinak a gondolkodásmódját tükrözik az instrukcióknak azok a részei, amelyekben a jó hivatalnoktól és állami alkalmazottól megkövetelt magatartásformák követését tűzik ki célul. Ezek között közismert II. József-i túlzások is találhatók, például a hivatali vezető ne menjen szabadságra, lehetőleg ne legyen magánélete, hanem életét a munkája töltsse ki. Ezzel együtt az erdőgazdaságok vezetőinek és alkalmazottainak az illetményét lényegesen megemelték, bár az alkalmazottak számát csökkentették.

Az állami erdőgazdálkodás reformja nem állt meg a kincstári erdőbirtokok határainál, hanem azt kiterjesztették más kamarai kezelésben lévő birtokokra is. Így a szerzetesrendek 1782-1786 között szekularizált birtokaira is, amelyek a tanulmányi vagy vallásalap tulajdonába kerültek. Ez a lépés azonban nem számolt kellően a valósággal és a magyar gazdasági élet realitásaival, és itt mutatkozott meg az egész erdészeti reform doktriner, kissé íróasztalszagú jellege. Az nagyon hasznos volt, hogy ezeken a birtokokon is elkészültek az erdőfelmérések, felbecsülték a fakészleteket, az erdőket vágásfordulókra osztották, amelyeket az ekkor készített térképekre is rávezettek. Maga az erdészeti reform által megkövetelt, modern erdőgazdálkodási gyakorlat, erdőművelési rendszer azonban nagyon költséges volt. Ez ugyanis a véghasználat vágásonkénti következetes végrehajtásának és az azt követő mesterséges vagy gondozott természetes felújításának az egységén alapult. Azokon a területeken, ahol gazdaságföldrajzi okok miatt nem volt piaca a fának és nem alakult ki fát felhasználó ipar sem, ez a modern erdőművelési forma a kortársak szemében csak felesleges ráfizetésnek tűnt. Éppen ezért a reform bevezetése a gyakorlatban ezeken az erdészeti nem exponált területeken csak formálisan ment végbe. Legjobb esetben csak az erdők felméréseig és vágásfordulókra történő felosztásáig jutottak el, az előregedett erdők felfrissítésétől, a véghasználatától és a felújítás költséges elvégzésétől már eltekintettek. Ezt annál is inkább megtehették, mert a felmérések ideje általában II. József haláláig elhúzódott. Az említett modern erdőművelési rendszert már nem alkalmazták, visszatértek a korábbi feudális jellegű erdőélelésen, erdőkihasználáson, az erdő adta javak egyszerű felhasználásán alapuló erdőgazdálkodásra.

Hasonlóan felemás módon, félig került csak át a gyakorlatba az erdészeti reform bevezése a városi erdők esetében is, amelyek gazdasági irányítás szempontjából kamarai felügyelet alatt álltak, és így rájuk is vonatkoztak az országos kamarai rendeletek. Összességében azonban a kincstári birtokok erdőkezelése és erdőművelési gyakorlata mintegy 100 évvel megelőzte a fejlődésben a Magyarországon más birtokokon elterjedt erdőgazdálkodási gyakorlatot. A kincstárnak rendelkezésére álltak a magasabb színvonalú, de költségesebb erdőművelési mód folytatásához szükséges anyagiak. (Az erdőgazdálkodás ugyanis az a művelési ág, amely a mezőgazdasági művelési ágak közül a leghosszabb tőkemegtérülési idővel termel, eredményes műveléséhez hosszú távon nélkülözhető befektetési tőkére van szükség.) Szerencsére maga II. József is, akinek takarékosága közismert, csak a hivatalnokok fizetésén és nem az erdőkezelésnek a költségein kívánt takarékoskodni. A kincstári erdőgazdaságok a 19. században is meg tudták őrizni fejlett gazdálkodási rendszerüket. Ennek azért volt nagy a jelentősége az ország erdőgazdálkodásának fejlődése szempontjából, mert a legértékesebb erdők jórészt kamarai birtokokon feküdtek nemcsak a Kárpátok hegyvonulataiban, hanem az ország belsejében fekvő középhegységekben is. Valamennyi kincstári birtokon egységes szemléletű erdőgazdálkodást folytattak, ezt segítette elő az a gyakorlat is, hogy a vezető erdőmesterek felváltva teljesítettek szolgálatot az egyes uradalmakban. Az egységes irányítási és gazdálkodási elvek tették lehetővé azt, hogy az ország fakészleteit a kamara egységes egészként kezelje, azzal országos szinten gazdálkodjon.

T. MÉREY KLÁRA

A HABSBERGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA „ALULNÉZETBŐL”

Nemrégiben azon a területen, ahol dolgozom, a Dél-Dunántúlon, a vidék török alóli felszabadításának 300. évfordulójáról tudományos ülésen emlékeztünk meg. Az előadók között voltak középkorral és újkorral foglalkozó gazdaság- és társadalomtörténészek, néprajzkutatók, statisztikusok, helytörténészek, magyarországi és külföldi historikusok, akik a szomszédos népek oldaláról világtították meg az eseményeket, sőt még egy török történész is.

A tudományos ülés előadásait követő ankéton szenvedélyes vita robbant ki: másként értékelte ezeket a harcokat a távlatokat és az eszmék összecsapását értő történész, és másként a népi emlékezetet őrző néprajztudomány képviselője.

Ez adta aztán azt az ötletet, hogy a Habsburgok gazdaságpolitikáját tárgyaló szekció keretében rövid időre szót kérjek és összefoglaljam, hogy miként fest a Habsburgok gazdaságpolitikája „alulról”, a nép oldaláról nézve a 17-18. században. Adataim szűkebb területre, a Dél-Dunántúltra, az akkori Magyarország 7,5%-ára, az ország nyugati területére vonatkoznak.

A sok pusztítással járó török megszállás, majd az azt követő háborúk ezt a területet jóformán teljesen tönkretették, a lakosságát elpusztították. Az első feladat itt a betelepítés volt.

Az első telepesek, az ún. rácok, a déli területekről érkező szerbek voltak, akiknek nagyobb csoportja püspökük vezetésével 1690-ben települt be Tolna megyébe. 1696-ban a pécsi kerületben már a 99 lakott hely közül 20-ban jegyezték fel szláv lakót a bécsi források szerint. Számos nyomát őrizték meg e délről érkező szerb és horvát betelepülésnek a helység-, a dűlő- és a folyónevek is.

A szervezett betelepítés a 18. század elején indult meg, és nagyrészt a távolabbi német területről érkező lakosok beédesgetése, a jó gazdasági felszereléssel és megfelelő termelési tapasztalatokkal rendelkezők betelepítése volt a cél. Ezen a területen ekkor nem csak azért nem volt gazdasági élet, mert a lakosság elpusztult, hanem a táj arculata is teljesen átalakult. A vadvizek mocsárrá változtatták a középkorban még megművelt területeket, és a mocsarak aztán maláriás lázak, a fertőzött vizek pedig egyéb betegségek terjesztőivé váltak. A hadvonalas egész erdőket és szőlőhegyeket tett tönkre, pusztított el. A bécsi levéltárakban megőrzött gazdasági helyzetjelentések erről a vidékről különösen sötét képet festettek. A földesurak is újak voltak, hiszen a régi birtokosok a hosszú harcokban vagy elpusztultak, vagy nem tudták oklevéllel igazolni tulajdonjogukat. Az üresen álló földek betelepítését olykor erőszakkal oldották meg, összefogva a bujdosókat, kényszerítve őket földművelésre. (Ez történt például Jany püspök pécsváradai birtokán a 17. század végén.) De arra is volt példa, hogy a Dunán az ország déli részére készülő és már leszerződött telepéseket csaltak el a hajókról a földesurak ágensei, jobb feltételeket kínálva nekik. (Ez történt Tolna megyében; általában Paks és Tolna között szöktek el legtöbbször a zárt tömbben vonuló csoportoktól, akik hajókon érkeztek a Dunán. A birtokos hiába várta a már leszerződött telepeseit.) Voltak olyan gazdasági tisztviselők, akik tervszerűen „telepesrablók” voltak.

A betelepüléskor általában a földesúr a különböző anyanyelvű telepeseket egymástól elkülönítetten telepítette le. Így ismerünk Németbólyt és Magyarbólyt, Rácegrest és Magyaregrest, de előfordult az is, hogy a rációk mellé betelepített németek elől költöztek el az eredetileg ott lakott, oda menekült rác lakosok. (Ráctöttös így jött létre.)

Az első telepéseknek helyenként sok panaszra volt okuk. A telepítések olykor nem voltak elég tervszerűek, nem volt elvetni való gabona, helyenként rossz volt az étel és fertőzött a víz. Egy 1714-ből származó jelentés a Tolna megyei Tevel faluban kirobbant elégedetlenségről adott hírt, amely továbbgyűrűzött a környező településekre is. Az elkereserdett és magukat megcsalva érző telepések egy része száz kilométeres távolságra fekvő Pécsre is elment munkáért. Egy 1720-ból való jelentés a sváb és frank területről érkező német telepések nyomorúságos helyzetét vázolja le, hogy sokan meghaltak, elgyengültek, kenyeret koldultak; akiknek erejük volt, visszavándoroltak hazájukba. Nyoma van annak például Ulm város tanácsi protokollumaiban, hogy Magyarországra települtek — elszegényedve — visszatértek Ulmban. De ismerünk olyan esetet is, amikor a vidék egészségtelen levegője — a Drávaszögben — egy szálíg elpusztította a telepeseket. A napóleoni háborúk idején is úgy írja le ezt a vidéket egy hadmérnök, hogy az ott lakó magyarok állandóan bundát viselnek, mert az éjszakákat csak így lehet elviselni. Német telepések pedig, nem tudván megszokni a terület éghajlatát, igen sokan meghalnak.

Ez tehát a betelepítési politika egyénekre lebontott egyik, nem elhanyagolható aspektusa.

Más kérdés azután, hogy utóbb már, a természet bizonyos fokú és nagyon nehéz munkával elért átalakítása után, új kultúrák alakultak ki ezen a tájon. A szabályozott folyókkal, újra ültetett szőlőkkel, virágzó dohányföldekkel, és sajátosan vegyes kultúrát hordozó, békésen egymás mellett élő lakosokkal Magyarország területének különleges foltjává vált a Dél-Dunántúl.

A FEUDALIZMUS GENEZISE A LENGYEL-LITVÁN VÉGEKEN A NEMZETSÉGI RENDSZER MARADVÁNYAI TALAJÁN

Két tanulmány a korai litván feudalizmus geneziséről: Henryk Łowmiański: *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. (Tanulmányok a Nagy Litván Fejedelemség történetéből.) UAM. Poznan. Seria Hist. Nr. 108. 1983. 530 oldal; Juliusz Bardach: *O dawnej i niedawnej Litwie*. (A régi és nemrég i idők Litvániájáról.) UAM. Poznan. Seria Hist. Nr. 141. 1988. 442. old.

A lengyel-litván végek történetében fellelhetők olyan kutatási kérdések, melyek magyar párhuzamai kimutathatók. A korai magyar történetírás a honfoglaló magyarokat nomád népnek tartotta — amíg más népeket követve — a szlávokat — és közöttük a lengyeleket — földműves népként tartotta számon. Az 1950-es évek végén, a 60-as években a Tálasi féle történeti-néprajzi iskola — melyet Szabó István is figyelembe vett — ezt a képet megkérdőjelezte: a Kárpát-medence ligetes sztyeppés vidékein a magyarok félnomadizáló állattartás mellett földműveléssel is foglalkoztak. Azt a szélsőséges nézetet, miszerint a szlávok, köztük a lengyelek kizárólag letelepült földművesek lettek volna, Henryk Łowmiański az 1950-es években a lengyel feudalizmus geneziséről írt munkáiban kétségbe vonta. Szerinte a lengyelek ligetes sztyepei területeket szálltak meg, ahol parlagváltós földműveléssel együtt egy igen fejlett állattartás mutatható ki. A korabeli vitákban ez oda vezetett, hogy egyesek állításai szerint a nomadizmus a lengyelek körében is létezett. Az itt elemzett Łowmiański-féle kötetből is látható, hogy a lengyel-litván végeken korábban porosz-litván törzsek éltek és itt a 12-13. századi betelepítések idején egy mozgékony parlagváltós földművelés folyt, jelentős mértékű állattartással. Ez egy mozgékony településképletet alakított ki. Hasonló ökológiai viszonyokra — a honfoglaló magyarok esetében — már hivatkozhatunk, és ennek megfelelően Łowmiański is látja a lengyel források alapján a mobil településképletet, ami az extenzív parlagváltós művelés és az állattartás eredménye. Azonban e területeken a később, az erdélyi Barcaságból idetelepült Német Lovagrend (13. sz.) e litván területekre vonatkozó írásbeli forrásai alapján sem lehet itt zárt és szoros törzsi kötelékű települési szerkezetet kimutatni, feltételezve egy korábbi zárt őskommunisztikus településeket. E forrásanyagok alapján az itt élő porosz-litván törzsek társadalmi intézményei és berendezkedése alapján Európa másik ősnépessége, a baszkokhoz és lappokhoz hasonlóan, a porosz-litván törzsek esetében az őskommunizmus szintén nem bizonyítható.

Łowmiański és Bardach vizsgálják a lengyel-litván végek történetét, a porosz törzsek feudalizációjának korai folyamatait a 15. századig, majd a lengyel-litván unió megalapítása utáni időkben, a 15-16. századtól kezdve. E második periódusban a szerzők különös figyelmet szentelnek „Öreg Ágost” (Zygmunt August Stary, aki a Mohács alatt elesett II. Lajos nagybátyja volt) és olasz származású felesége, Bona királynő a feudalizációs folyamatokat elősegítő törekvéseinek.

Henryk Łowmiański úgy látja, hogy a kezdeti, 12-13 századi porosz települési mozgalomra a zárt őskommunisztikus törzsi településekkel szemben a kiscsaládos és egyudvaros, poroszul „darmow”-nak nevezett, elszórt, néhány rallós művelési egység volt a jellemző. Ezek népessége az extenzív és egyben rallós parlagváltós földműveléssel, állattartással, és — járulékosan — vadászattal és halászattal is foglalkozott. Településeik a későbbi lengyel fészkes kisenemesi telepekre emlékez-

tetnek. Az itt megtelepedő Német Lovagrend ezeket az elszórt településeket kiváltásos uraknak — az itteni szóhasználatnak megfelelően — a „hospodar”-oknak ajándékozhatta és így feudális függési viszony alakulhatott ki, melyet a német „Lehensbeziehung” fogalma alatt ismer a történettudomány (lengyelesített formában a „lenno” kifejezést használják a lengyel feudalizmust kutató történészek).

Łowmiański könyvének tanúsága szerint a balti poroszok körében az ősközösségi viszonyok nem mutathatók ki, az őskommunizmussal és az anyajogú társadalmi berendezkedéssel együtt, mivel a leszármazás nyilvántartása apai ágon történt; az anyai nagybácsi és az anyai unokaöccs közötti szorosabb kapcsolatok nem szolgálnak elegendő bizonyítékul a matriarchátus mellett. A balti porosz nemesek a nem osztozkodó fivérek közösségében éltek és gazdálkodtak. Az elhalálozás után vagy pedig az elidegenítés esetében a vérségi rokonok elővételi jogokkal élhettek, és ez a rendszer később a parasztság körében is elterjedt. A nemzetségi és vérségi rend maradványaként pl. a vérbosszú szokását a „hospodar”-ok a nemesek körében pénzbeli megváltási díjjá, „glówczyzna”-nak nevezett adóvá és váltságdíjjá alakították át. A nemzetségi és vérségi rend egyik tovább élő maradványa még a közös ősök, és így a tűzhely kultusza. A „hospodar”-ok körül kialakuló udvartartás kíséretében, vagy másként a „druzszina”-ban fiktív, adaptált rokonok is szolgálhattak, nemcsak nemzetségi tagok.

A Łowmiański által bemutatott kép alapján elsősorban kis, néhány udvaros, és elszórt, rallós művelésű, szórvány jellegű települési rendszert láthatunk annak szabályozatlan földhasználati rendszerével egyetemben. Ez egészen a 15-16. századig fennmaradt, és csak a lengyel-litván unió megalapítása után Öreg Ágost és Bona királynő szorgalmazta és vezette be a szabályozott határhasználati rendszert, a telekrendszer és a kis- allodiális és szolgáltatói birtokok kialakításával együtt. Ezt a szabályozott és rendezett művelési- és települési rendszert a lengyel történetírás „pomiaru włóczna”-nak nevezi.

Juliusz Bardach tanulmányaiban a 15-16. századi lengyel beavatkozásokat és az azt megelőző nemzetségi viszonyokat elemzi. Említi, hogy a kodifikált és kanonizált feudális jog — ami a Werbóczy-féle „Tripartitum”-nak felel meg — a lengyelek közvetítésével jelent meg Litvániában. Később a magdeburgi városjog lengyelesített változatában, a „chełmno”-i jog formájában tűnik fel. A lengyel „chełmno”-i városjog által a litván végek városai iparüzési és így pl. szesz- és serfőzési monopóliumokhoz juthattak a kereskedelmi előjog mellett; pl. Mohylew és Drochyczyń. A város előljárója, lengyelül a „wójt”, patrimonális bíraskodási jogokkal rendelkezett, magát ülnökökkel („lawniki”) körülveve, továbbá az adóbeszedés kiváltságait is elnyerhette a városalapító által biztosított jogok révén. A „wójt” hivatala bérletbe is kiadható volt, és ekkor a jövedelmek 2/3-ad részét tarthatta meg magának a bérlő, és így a „wójt” a jövedelmek 1/3-ad részéhez juthatott. Az ilyen „chełmno”-i jogon alapított városok eleinte mezővárosi jellegűek voltak, a polgárok átlagban 3 telekkel, lengyelül „włoka”-val rendelkezettek, a „hospodar” és a király, illetve a fejedelem itteni telkein túl, melyet a polgároknak közösségi jellegű kalákamunkában, vagy lengyelül „tloka”-nak nevezett munka formájában kellett megművelni. Sőt, a városi polgárok a fejedelem, a király, vagy pedig a „hospodar” látogatásakor ezek kíséretét is kénytelenek voltak eltartani. Ebben sommázhathatjuk a lengyel-litván unió utáni időkben a nyugati eredetű, de ellengyelesített feudális intézmények elterjedését.

Juliusz Bardach főleg a kanonizált és kodifikált lengyel feudális jogi normák és statutumok bevezetése és adaptációja szempontjából vizsgálja a litván végek gazdaság- és társadalomtörténetét. Azon intézményeket, melyeket Henryk Łowmiański a törzsi és nemzetségi rendszer maradványaként említ, Bardach a kanonizált római, késő-római és bizánci jogból vezeti le. A vérségi közelség és öröklés, valamint az elővételi jog eredetét is ebből vezeti le, említve a „laudatio parentum” jogi terminusát, melynek értelmében a fiktív vagy adoptált rokonokkal szemben elsősorban az egyenesági leszármazású rokonok élvezhettek elsőbbséget az öröklés esetében. Ennek értelmében az özvegyasszony a férj családjában csak mint adoptált vagy fiktív rokonként szerepelt, ezért csak a vagyon és az örökség 1/3 részéhez juthatott hozzá, és a maradék 2/3 részt a fiútestvérek örökölték, illetve vehették birtokukba nagykorúságuk és felnőtté válásuk után. A római kanonizált jog hatásaival érvelve Bardach Łowmiański adataival egybevéve arra az eredményre jut, hogy a régi nemzetségi intézmények maradványaiként és azok hatásainak következtében az anyai nagybácsi elhalálozásakor vagyonának 2/3 részét az anyai unokaöcs örökölhette. Ez a 16. századi forrásokban mint a „congnatione genelogye” terminusa alatt jelentkezik, miszerint az özvegy a vagyon 1/3 részét örökölhette, és az anyai nagybácsi unokaöccsének kijáró 2/3 vagyoni rész csak igen jelentős összeg, 3000 „kóp groszy” ellenében volt megváltható. Bardach ezzel kapcsolatban azt is említi, hogy ez egyben egy beneficiális és praecarialis jellegű adományozás tárgyát is képezhette, ami a feudális függési viszony „Lehensbeziehung” (lengyelül a „lenno”) eredménye.

Bardach főleg a kanonizált római, vagy bizánci jog szempontjából közelít a lengyelek által a 15-16. században bevezetett kodifikált joghoz és statutumokhoz, azonban a „soczenie” terminus vizsgálata esetében a jogrendszerek azon rétegét ismerhetjük fel, amit Łowmiański az egykori nemzetségi és vérségi intézmények tovább élő maradványaként kezelt. A „soczenie” vagy annak lengyel igei formája a „szukac” = keresés és nyomozás terminusa azt a joggyakorlatot bizonyítja, miszerint egy meghatározott területen — ami a lengyel „opole”-re emlékeztet — keresést vagy helyesebben nyomozást lehetett folytatni az ezen területen megésett és elkövetett kihágások büntetése céljából. Így pl. egy rabszolga megölése esetében büntetéseként 3 „grzywna” mértékű váltságdíjat kellett fizetni. Ez a „soczenie” vagy „szkanie”, oroszul „iszkaty”-ként szerepelt és ezt a „kunna”-nak nevezett természetes jellegű, vadászott prémfizettséggel is meg lehetett váltani. Egy meghatározott területen folytatandó követés vagy nyomozás a csehknél az egész közösségre vonatkozó elkötelezettség formájában jelentkezett, amit a „testimoni fori communis” terminus is bizonyított, és még ráadásul a közösségi elveknek megfelelően a szomszédok is felelősségre voltak vonhatók a „honesti vicini” kifejezés tanúsága alapján. A „soczenie” illetve „szukac” igei gyöke az óindogermán igei gyökökkel is összevethető, ugyanis a „soke man”, vagy „sokeman” a régi angolszászoknál és a skandinávoknál olyan feudális adóként ismertek, amit egy meghatározott egyházmegyei területen elkövetett kihágás büntetése miatt kellett fizetni. Vagyis a litván végeken az „opole” egy olyan formája figyelhető meg, mely ősi indogermán eredete és leszármaztatása ugyancsak lehetséges az egykori ősi porosz törzsek hatásaként.

A bemutatott két munka szerzői egymástól ellentétes és különböző iskolázottságúak. Az idősebb generációt képviselő Łowmiański a korábbi tudományos kánonoknak megfelelően ősi, közösségi intézményeket kíván látni és kimutatni. A településszerkezet esetében egy mozgékony parlagváltós művelési rendszeren ala-

puló, néhány rallónyi gazdaságot magában foglaló szórvány és mobil települési egységeket mutat ki — és ez a magyar honfoglalás utáni korszakban a Kárpát-medence területén is dokumentált —, de ezzel egy időben a zárt vérségi és nemzetségi települések létét a korai korszakban sem tudja igazolni és ennek csak bizonyos szokásjogi maradványait tudja kimutatni. Ezzel szemben Juliusz Bardach mindent a kanonizált római, bizánci, vagy lengyel feudális jogi normákból és statutumokból igyekszik levezetni, megkérdőjelezve ezzel a vérségi és nemzetségi intézményeket.

Tagányi Zoltán

1885/1985. CENT ANS DU SOCIALISME

A szocializmus 100 éve

Bruxelles, 1985. 279.

Belgium „mint ismeretes” a modern szocializmus egyik bölcsője volt. Az volt már az I. Internacionálé idején is, s méginkább erőssége lett a II. Internacionálénak. Ennek ellenére az utóbbi 20-30 esztendőben a belga munkásmozgalomról szinte semmi sem jelent meg az újabb magyar történeti irodalomban, kivéve „A Nemzetközi Munkásmozgalom Évkönyv” köteteiben publikáltakat. Belgium története mind a múltban, mind a jelenben a szociális problémák kezelése, a teoretikai megoldások vonatkozásában sok tanulságot vetett és vet fel.

1985-ben ünnepelte a Belga Munkáspárt megalakulásának 100-ik évfordulóját, amit a magyar politikai történetírás, a napi- és időszaki sajtó nem regisztrált. Brüsszelben ekkor a nagy központi könyvtárban, az „Albert Király Könyvtárban” nagy kiállítást rendeztek, amelybe nemcsak a Belga Munkáspárt, a szakszervezeti szövetség, hanem az Albert Király Könyvtár, az amszterdami Társadalomtudományi Intézet, az antwerpeni Huysmans Archivum, Brüsszel, Liège, Verviers, Gand városok múzeumai, a brüsszeli szépművészeti múzeum, a brüsszeli Szabad Egyetem és más szervezetek is bekapcsolódtak. E szervezetek a kiállítás alapján jelentették meg azt a 279 oldalas könyvet — katalógust —, amely egykorú fotók, plakátok, rajzok és szövegidézetek, határozatok, újságkopfok, illetve címlapok, karikatúrák alapján eleveníti fel ennek a 100 évnek történetét. (Ennek a gazdag 100 évnek történetét nehéz visszaadni, nyomon követni, ráadásul a kötet mégcsak nem is száz, hanem még nagyobb időegységet mutat be.)

A kötet (és kiállítás) bevezető oldalai-képei az ipari forradalom korszakába vezetnek el. A fotók már a századforduló korszakából származnak, de a munkakörülményeket ábrázoló rajzok, rézkarcok visszavezetnek az 1880-as, sőt 1860-as évekhez is.

A második fejezet nagy korszakot ölel fel, aminek az összeállítók a következő címet adták: „Felkelések és szervezkedés (1830-1894).” A kezdet az 1830-as belgumi forradalom, az ország függetlenné válása és a polgári forradalom bekövetkezése — a zárófázis pedig nemcsak a munkáspárt és szakszervezetek meggyökeresedése, hanem a polgári forradalom kései „befejeződése”, az 1893-as parlamenti reform kikényszerítése. A szakaszolás tanulságos.

A kötet az 1830-as forradalommal foglalkozik hosszan, hanem ebből a korszakból a belga szocialista elmélet úttörőit mutatja be. Ez ismét sajnálatosan elfeledett terület. Marx annak idején sűrűn hivatkozott erre a belga „utópista szocialista” nemzedékre, amely már az 1830-40-es években írásokkal jelentkezett, rövid életű lapokat jelentetett meg, akik között voltak értelmiségiek, alkalmazottak s — részben belga sajátosság — már ekkoriban olyan tegnapi munkások, akik maguk is tollforgatóvá váltak. Szemléletükben lehettek keresztényszocialisták s kemény antiklerikálisok „aufklärísták”, de bármilyenek is voltak, valamennyiük neve elfeledetté vált — legalábbis nálunk.

S ha nálunk 1848-ban jelent meg a Munkások Újsága, Belgiumban néhány évvel később, 1856-ban adták ki a „L'Ouvrier” c. munkáslapot a vallon Verviers-ben, s néhány évvel később a flamand „szövőmunkás” (De Wevers) c. lapot. Majd következett az I. Internacionálé nagy korszaka, amikor megszülettek azok az orgánusok, amelyeket már akkor az egész Internacionáléban olvastak és „jól jegyeztek” (L'Internacionale, illetőleg Le Mirabeau és a flamand De Werker). A kötetben feltűnnek a munkásgyűlésekről készült rajzok és a munkásgyűlések nyomtatásban megjelent követelése is. A korszak (a 60- és 70-es évek) valóban a munkásmozgalom hirtelen felerősödését hozta — és itt sem hiányzik e jelenségnek reakciós szemléletű ikonográfiai rögzítése: a brüsszeli La Bombe c. satírikus lap már 1879-ben rajtot közölt „a szocializmus belgiumi hidrájáról”. Meglepő, hogy ennek a hidrának már ekkor jó kéttucat fejét rajzolta meg a lap (s köztük vannak radikális, ténylegesen a munkásokért aggódó parlamenti politikusok is!).

Alig pár évvel később pedig már valóban utat tört magának az a részben új, részben régi nemzedék, amely megalakította 1885-ben azt a Munkáspártot, amely néhány éven belül már mélyen befolyásolta az ország politikai és társadalmi előrehaladását, s amely nélkül az utolsó száz év története egyszerűen érthetlenné válna. A kötet bemutatja az alakuló kongresszus csoportképét, külön is megemlékezik néhány kiemelkedő vezetőről, természetesen szól arról a híres 1886-os belga spontán munkásfelkelésről, amit századunk általánosan elismert belga történetírója, H. Pirenne „a belga Jacquerie-nek” nevezett.

A századfordulóra új jelenségekkel találkozhatunk: felépülnek az ország ipari nagyvárosaiban az új „Népházak”, amelyek egyszerre voltak szakszervezeti, és kulturális központok. (Ezek a Népházak „Maison du peuple” ismeretes módon iskolapéldát mutattak, amit nagyon sok helyen követtek azután).

A századforduló korszakának a kötet egyébként „Az emancipáció kora” címet adta, s ebben a tekintetben persze elsősorban a politikai emancipációról, az általános és egyenlő választójog gondolatának térhódításáról esik szó. E küzdelem két határvívőjét két általános és sikeres sztrájk jelzi, az 1893-as és az 1913-as. Mindkettő vívőerejét a munkásság és a Munkáspárt (Partie Ouvrier Belge, POB) alkotta, amihez sajátos módon csatlakoztak a liberálisok. Az emancipáció azonban nemcsak a politika szférájában tört utat magának. A POB erejét jórészt éppen az képezte, hogy erős szakszervezetekre támaszkodhatott. A nagy országos szakszervezetek itt is az 1880-90-es években alakultak meg, amelyekről a kiállítás-kötet ugyancsak sokszínű képet ad: láthatjuk a szakszervezeti zászlókat, az alakuló gyűléseket, a vezetők portréit és sztrájkfotókat, a letartoztatások ellen tiltakozó gyűlések fotóit, a szocialista nőmozgalom induló konferenciáiról készült képeket, s az ugyancsak erős szocialista ifjúsági mozgalom, a „Jeunes Gardes” is megelevenedik e kötet hasábjain, sőt ennek két oldalágával is megismerkedhetünk: a szocialista gyermekbarát mozgalommal, illetve a szocialista egyetemi hallgatók külön szervezkedésével, ami Belgiumban ugyancsak hangsúlyos volt. Nem hiányoznak a képzőművészeti alkotások és a karikatúrák sem.

A következő fejezetnek a szerkesztők a jelző nélküli, nálunk is meghonosodott „A két háború közötti korszak” címet adták. A korszak nyitánya visszavezet az első világháború napjaihoz. A világháború és az európai mozgásirányok nyomán 1919-re a POB megduplázta mandátumainak számát: 40-ről 70-re, miközben a két nagy rivális polgári párt erősen visszaesett. Az új koalíciós kormány (szocialista részvétellel) különféle politikai és szociális reformokat vezetett be. Az egyik fő harci jelszó

a nyolcórás munkanap bevezetése volt, ezt ekkor sikerült is elfogadtatni. A kötet szocialista plakátjai kitűnően tükrözik e szociális problémákat, s az alapkérést: visszatérjenek-e „a régi jó világ” körülményei közé, vagy pedig tényleg új körülményeket alakítsanak-e ki. S ez ugyanúgy érintette a nyolcórás munkanapot, mint az adórendszer átalakítását, a progresszív adók elfogadtatását, a kötelező társadalombiztosítás kiszélesítését. S egyetlen ilyen reform megvalósítása sem egyszerűen a szellemi erőfeszítés, meggyőződés nyomán született meg.

Az áttörés Belgiumban is az 1918-19-es években történt meg, bizonyos visszaesés bekövetkezett a 20-as években, noha nagy eltérésekkel, itt még a koalíciós kormányok újrászülethettek, a közegészség vonalán a szocialisták részvételével komoly sikereket értek meg el. A kötet érinti a munkáskultúra területét is: a munkásdalárdák alakulását csakúgy, mint a munkás sportegyletek tevékenységét.

1927-től az ország politikai életében „váltás” történt. 1927 és 1935 között a liberálisok és katolikusok koalíciós kormányai követték egymást, és a „pénz fala”, ahogy a korszak szocialista plakátja mutatta, ismerős következményekkel járt: bércsökkenéssel, a nyugdíj értékvesztésével és a munkanélküliség növekedésével. Mindez persze a gazdasági világválság napjaiban méginkább elmélyült és heves tüntetésekkel járt. Belgium már „Marx korában” is kitűnt a szociális konfrontáció különösen éles, sőt véres voltával. Az ellentétek áthúzódtak a 20. századra, gyakran éppen a vallon vas- és szénmedence gócaiban újabb véres összecsapásokkal jártak.

S ekkor, ezen a talajon lépett fel a POB egyik vezetője, H. De Man a maga „Munkatervével”, ami azután egész Európára (így Magyarországra is) átsugárzott. Belgiumban „A terv” tömegtámogatást kapott, az 1935-1936-os hatalmas erejű tömegsztrájkok itt ugyanúgy megteremtették a talajt az új „népfrontos” kormánynak, mint a szomszédos Franciaországban. De Man az új kormány gazdasági csúcsmisztere lett, a reformtervek gyakorlati megvalósítása azonban Belgiumban ugyanúgy beleütközött a „tőke falába”, mint Franciaországban. A szocialista párti kiadvány — érthető okokból — meglehetősen fenntartással emlékezik meg De Man-ról, inkább azt érzékelteti, hogy milyen remények, tömegerők mozdultak meg „A terv” megvalósításáért. S emellett nagy figyelmet szentel annak, hogy Belgium miként vált az antifasiszta nemzetközi gyűlések, rendezvények, szervezetek „otthonává”, illetőleg milyen küzdelem indult meg „a saját”, hazai, belga fasiszta mozgalom, a „rexisták” ellen. A kötetben egyébként személyileg a legnagyobb elismeréssel a POB „gazdájának” („Le patron”), E. Vanderveldének adóznak, akiről, úgy hiszem, utoljára a Népszava mártírhálált halt szerkesztője, Gergely Győző írt halálakor a Világosság kiadásában megjelent kisebb terjedelmű életrajzi broszúrát.

Vanderveldének életében meg kellett még élnie, hogy a „fiatalok” (De Man és Speak) nagyon veszélyes vizekre rántották a pártot, ami miatt Vandervelde 1937-ben le is mondott a kormánytagságról, majd ugyancsak a kollektív európai biztonság jegyében 1937–38-ban élesen konfrontálódott „a fiatalokkal”. Az élet tapasztalatai ekkor is, a későbbiekben pedig méginkább „az öreg” és az „öreg-gárdát” (De Brouckere, J. Wauters és mások) igazolták.

Vandervelde már nem élte meg Belgium hitleri lerohanását, a párt feloszlását s a párt néhány vezetőjének (De Man) szereplését ebben az időszakban. A Parti Ouvrier Belge azonban már 1940-41-ben újjászerveződött és 1941-42-ben az ellenállás törzsévé vált. 1940-41-ben illegális lapokat jelentetett meg, a szerkesztésben a POB néhány volt vezetője is előkelő szerepet játszott. (A kötet bemutatja az illegális

lapokat, rölapokat, sőt a féllégális gyűlésekről készült fotókat is. Az ellenállás időszakának a kötet külön fejezetet szentelt.)

A következő nagyobb fejezet hosszabb időegységet ölel fel, aminek a szerkesztők ismét lakonikus címet adtak: „A Belga Szocialista Párt harminc éve 1944-től 1974-ig”. Itt mindjárt bizonyos magyarázattal kell szolgálnunk: a POB-ot, a Munkáspártot a párt elnöke, a meghalt Vandervelde örökébe lépett De Man 1940-ben oszlatta fel, de mindjárt, még az ellenállás éveiben Belga Szocialista Párt (Parti Socialiste Belge — PSB) néven újjáalakult, 1945-ben már kész programmal lépett elő, és ahogyan 1918-19-ben frontáttörés történt, ez megismétlődött 1945-1946-ban is, szocialista miniszterek közreműködésével, amikor egész sor társadalombiztosítási törvény tette lehetővé „a jóléti állam” funkcionálását.

Ez a korszak politikailag azonban távolról sem volt annyira idilli, mint ahogyan e szociális reformtevékenységből talán többen következtetnének. Az ország politikai életére ráborult a király személyének tehertétele: III. Lipót ugyanis a hitleri korszakban „bepettyeződött”, s így eldönthetetlen volt a hazatérte. 1950-ben (tehát jókora késéssel, s ugyancsak jellegzetesen már a hidegháború időszakában!) a liberális-keresztény koalíció (vagyis már a szociáldemokraták nélkül) népszavazást kényszerített ki a király hazatéréséről. A lakosság 57,5%-a megszavazta a hazatérést: a vallon területen és Brüsszelben a nagy többség azonban nemet mondott. Az ország politikai egysége e kérdésben veszélyesen kettészakadt, a belga szocialista párt e kérdésben egységesen nemmel szavazott. A király 1950 márciusában hazajött, de erre „elszabadult a pokol”, új általános sztrájk kezdődött az ország politikai életében, s ez ismét győzött: III. Lipót lemondott fia, Baudouin javára, aki azóta az ország királya.

A keresztényszocialisták egypárti kormányzása (1950-1954) idején a PSB egyaránt támadta a kormány antiszociális gazdaságpolitikáját és kombattánsan vallásorientált oktatási politikáját. Az 1954-es választásokon elsősorban a PSB tört látványosan előre, és ezután szocialista liberális koalíciós kormány alakult — kifejezetten antiklerikális éllel. Leo Collard, a szocialista közoktatási miniszter hathatósan csökkentette az egyházi kézben lévő „magániskolák” állami költségvetésből történő támogatását. A küzdelem kiéleződött és az 1958. évi választáson a kormánypártok vereséget szenvedtek — majd megszületett a kiegyezés és a hárompárti koalíció.

A modern kiadású kultúrharcnál azonban minden bizonnyal fontosabb a gazdasági, szociális problémák és súrlódások újrajelentkezése az 1950-es évek végén. Ekkor tört be a belga ipar strukturális átalakulásával járó válság, ami elsősorban a bányászatot és a textilipart érintette, ahol a munkanélküliek száma elérte a 35%-ot! Az elsősorban érintett Valloniában sztrájkok kezdődtek, ami azután beletorkolt az 1960-61 évi nagy általános sztrájkba, ami elsősorban a vallon területeken volt átütő erejű, ahol a gazdasági követelések kiterjedt szociális, szocializáló követelésekkel párosultak. Így a gazdasági-társadalmi problémák megint csak visszahatottak a vallon-flamand különutas fejlődésre, az ország előrehaladó föderalizálására.

Az 1961. évi választások mindenestre a baloldal térnyerését hozták, a liberálisok meggyengültek, és így hosszú és kemény tárgyalások után a szocialisták és a keresztényszocialisták koalíciója született meg, amely rövidebb megszakítással tíz esztendőig tartott. Ezen időszak alatt a PSB tartani tudta taglétszámát és választási arányát is (bár az 1965-ös választásokon visszaesett). A párt „gazdája”, Leo Collard erőfeszítéseket tett a „széles progresszív” front kialakítására. Mindez azután a párt

1974-es programnyilatkozatában öltött testet. A PSB e programja változatlanul hitet tett a kulcsiparágak, a hitelélet és a közlekedés szocializálása, a tervgazdálkodás mellett, ezenkívül hangsúlyozták a munkásönkormányzat, az „autogestion” megvalósításának szükségességét is.

Közben megtörtént a PSB profilváltása is. Leo Collard volt az egységes párt utolsó elnöke. 1971-ben leköszönt, és helyette két ikerelnököt, egy vallon és egy flamand szocialistát választottak. Az utolsó fejezet az 1974-1985 közötti utolsó tíz esztendő t dolgozza fel. A címválasztás ismét jellegzetes: „Kontinuitás és megújulás.” Ez a korszak ismeretesen nem kevésbé problémamentes, mint az előzőek. Változott a valóság, végbement bizonyos gazdasági, strukturális átalakulás (mindegyik Valloniában), ami kihatott az előrehaladó federalizálásra és a belga párt ikerpárttá (vallon és flamand) válására és programátalakulására is. Az 1974-es programot („Szocializmus ma”) 1982-ben új („Megújulni és hatni”) követte. Az új program kialakításakor bizonyos pragmatizmussal kellett szembenézni, azzal, hogy „a kapitalizmus távolról sem szenvedett vereséget”, s emiatt a harci módszerek „revíziójára” volt szükség. Mindezek csakúgy érintik a gazdasági és szociális szférát, mint a nemzetközi kapcsolatokat, a „multik” problémakörét s az ökológiai feladatokat, ami egyaránt követel napi erőfeszítéseket és középtávú tervek kialakítását, költségvetési küzdelmeket, s a regionális politika felerősítését. A kötet szerzőinek következtetései feltétlenül idézésre érdemesek, mert sok szempontból szembesülnek hazai gondolatokkal. E kötet szerzői leszögezik: „a jelenlegi strukturális válság tíz esztendeje érinti az egész világgazdaságot. A neoliberais és keynesianus teóriák kudarcával” a szocialisták a maguk elképzeléseit állítják szembe, ami a gazdaság szelektív fejlesztését és a munkaidő átcsoportosítását és az egész világgazdaság tudatos átgondolását és a nagyholdingok társadalmi ellenőrzés alá vonását, a regionális gazdasági fejlődés tervszerű biztosítását is magában foglalja. A szocialista programok egyik központi követelése volt mindig a munkanélküliség visszaszorítása, ami azért sem volt „akadémikus kérdés”, mert az 1970. évi 10%-os indexszámról 1984-re a munkanélküliség 27%-ra emelkedett, és minden négy fiatal közül egy munkanélküli!

Ilyen közegben nem véletlen, hogy a Szocialista Párt (sic!) —ezúttal se nem belga, sem nem vallon, se nem flamand — olyan plakátokkal jelentkezett, aminek felirata így hangzott: „senkinek sincs joga arra, hogy munkanélküliséget teremtsen” (a plakát 1984-es). Az új programalkotás évében, 1982-ben jelent meg a szocialista párt másik plakátja: „Nézzünk szembe a valósággal” címmel. A PSB ilyen alapon aratott 1988-ban jelentős választási győzelmet, s került hosszú másfél évtized után vissza a kormányba, nagyon is megalapozott szociális-gazdasági követeléslistával. Mindez már a kérdéses első 100 év határmezsgyéjén ugyan túl van, de valóban jelzi, hogy jó néhány alapkérdés nem változott, s az újabb korszakra is áll az, amit a belga szocialisták az 1970-es évekre jellemzőnek tartottak: a szocialista örökség vállalását — úgy, hogy egyúttal a megújulást is kötelezőnek tekintették —, amibe változatlanul beletartozónak érezték egyfajta hangsúlyozott internacionalizmust is. Ez utóbbi nemcsak „Európa-gondolkodást”, hanem a szocialista progresszió nemzetközi vállalását is jelenti.

Jemnitz János

PAUL H. STAHL

ȘERBAN VOINEA (1894–1969) CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DE LA SOCIAL-DÉMOCRATIE ROUMANINE

Șerban Voinea: Adalékok a román szociáldemokrácia történetéhez

Paris, (Sociétés européennes, 6.) 1990. 89.

Ki tagadná, hogy a kelet-európai bűnök leltározása és bűnbakkeresés lázas igyekezetében eljött az eddig eltagadott vagy gondosan felejtésre ítélt kulturális-politikai örökség feltárásának az ideje. Kevesen tagadják, de már kevesebben tesznek érte. Ezért is örvendetes, hogy Paul Stahl, az ismert párizsi szociálintropológus végre közlétesz néhányat Șerban Voinea írásaiból. A román szociáldemokrácia egyik legkiválóbb teoretikusáról van szó, aki „a fordulat” után külföldön keresett menedéket. A francia rádió munkatársaként dolgozott. Először elméleti könyveket írt a szocializmus és az etika összefüggéseiről, aztán gyakorlati politikai cikkeket a kommunista hatalmi technikákról, a „demokratikus szocializmus” alternatívájának védelmében. De sajnos, nem nyújthatta azt a teljesítményt, amire elméleti felkészültsége alapján képes lett volna — a politikus emigráns sors oly gyakran ismétlődő tragikus példájaként.

A válogatás rövid francia és román nyelvű előszavában, Paul Stahl a diktatúra mindent eltorzító valóságának szegzett pozitív utópia hordozójaként értékeli Voineát, akinek életművét az teszi maradandóvá, ahogy átszövi „az emberi méltóság és a szabadság eszménye.” A válogatás azonban sajnálatos módon túl szűknek bizonyult. (Igaz, a lehetőségek még szűkebbek, a sajtó alá rendező egyben a maga nyomdásza és szedője, és ezt az önzetlenséget nem lehet eléggé hangsúlyozni.) Viszont végre olvashatjuk Voinea befejezetlen emlékiratait. Sajnos, ezek eléggé vázlatosak és inkább száraz tényközlésre szorítkoznak, mintsem újszerűnek ható elemzéseket tartalmaznak. Közelebbről érint minket az, hogy az emlékező 1919 őszén, a román szocialista lap (Socialismul) tudósítójaként Budapesten is megfordult, és tanúja lehetett a baloldali erők utóvédharcának. Úgy véli, ezt a román megszállók döntötték el. „Így mi magunk, románok voltunk azok, akik Horthyt hatalomra juttattuk és megvetettük az alapjait az Erdély vonatkozásában évekig húzódozó antagonizmusnak. Mindazok a harcok, amelyeket Titulescu Andrásyval folytatott az optánsok, az agrárreform és Erdély kérdésében, a románok eme reakciós törekvéseinek tulajdoníthatók, különösen a liberálisoknak, akik az éppen általuk hirdetett nemzeti eszmény legelszántabb ellenségeit juttatták hatalomra.” (17. o.)

Mint jó újságíró, Voinea bekerült Frigyes főherceg körébe. Ebben „a klubban”, miután „egyfajta bizalmat” keltett, azt „a formális ajánlatot tették: vajon nem lehetne-e megfontolni Románia perszonális unióját Magyarországgal, Ferdinándal az élen, úgy mint az osztrák-magyar unió élén a bécsi osztrák császár állott.” Voinea az ajánlatot a román kormány tudomására hozta, de többet már nem tud az ötlet sorsáról.

Jó kapcsolatokat ápolt Voinea természetesen a magyar baloldallal, bár nem annyira mélyeket, mint esetleg várnánk. Szende Pál, akivel még Párizsban ismerkedett meg, később tanulmányozta (a II. világháború alatt megsemmisült) magyar lapkivágás-gyűjteményét. Voinea kommün bukásának őszén megismerkedett „Iaczi” (?) -val, aki „a nemzetiségek kérdésében nagyon haladó nézeteket képviselt, és többek között Erdély csatlakozását a román királysághoz haladó mozzanatként értékelte.” (22. o.)

Voinea számára az erdélyi kérdés természetesen a román nemzeti önrendelkezés véglegesnek tekintett érvényesüléseként jelentkezett, ugyanakkor hol expressis verbis, hol hallgatólagosan — a demokrácia elengedhetetlen velejárójaként is. 1926-ban, a gazdasági autarkia ellen is írt *Marxism oligarhic* (Oligarchikus marxizmus) című művében (amelynek eszmetörténeti jelentőségéről többször is írtam: Az 1920-as évek román fejlődésvitája a polgárság nemzeti-történeti szerepéről. Világtörténet, 1984. 4.; Kelet és Nyugat között. Buksz, 1990. 1.sz.) így zárta fejtegetéseit: „Az egyetlen eszköz, amellyel Románia új állampolgárainak a rokonszenvét biztosíthatja olyan államforma megteremtése, amely legteljesebb haladás lehetőségét nyújtja. Ez azonban demokratikus román társadalmat feltételez. A lakosság és különösen az etnikai kisebbségek csak széles körű demokrácia keretében — amelyben megtalálhatják valamennyi törekvésük kielégítésének lehetőségét — fogják magukat teljességgel szolidárisnak érezni azzal az állammal, amelynek részét alkotják, és fognak lemondani a kívülről jövő segítségről. Magának Romániának, mint kiegészített nemzeti államnak a léte a demokrácia haladásától függ, Románia tehát vagy demokratikus állam lesz, vagy látni fogja saját léte alapjainak megingását.”

Talán lehetett volna néhány részletet ebből a munkából bevenni a válogatásba, hiszen így érzékeltetni lehetett volna, hogy miként húzódik az egész életműn keresztül valamiféle prófétai vonás. És ha még nem is oly rég amerikai neomarxisták a létező szocializmussal szemben szép, de utópisztikus szemléletnek nyilvánították a Voineaét, ma már egyre élesebben látjuk és tapasztaljuk igazságtartalmát. Mert miközben idézett művében arról értekezett, hogy a kapitalizmus saját ellentmondásainak lesz az áldozata, és ahogy az elmaradott országokra a kapitalizmus rákényszerítette „társadalmi formáit”, úgy fog majd a győzedelmeskedő szocializmus is eljárni — egyértelműen jelezte, hogy az autarkia „hazugság”, hiszen „Románia sorsa, az összes ipari államéval együtt, ma a világpiacon dől el.” Az 1959-es Világ Ifjúsági Találkozóra készült román felvilágosító brosúrájában a kommunista hatalmi technikák és a demokratikus szocializmus programját ilyen prognózissal hitelesítette: „Sem Nyugat, sem Kelet nem akarják Németország egyesítését, amihez jelentős mértékben, kapcsolódik hazánk sorsa is. De a 20. század második felében, amikor felszabadulnak a régi ázsiai és afrikai gyarmatok, lehetetlen az európai népek egységre és függetlenségre törő ellenállhatatlan mozgalmainak az elfojtása. Korábban vagy később a keleti és nyugati kormányoknak engedniük kell a népek akaratának.” (85. o.)

Ezek után aligha kérdéses, hogy miért érdemes Şerban Voinea szellemi hagyatékát feltárni —, vagy elhallgatni...

Miskolczy Ambrus

A MONARCHIA UTOLSÓ KÖVETE

Kánya Kálmán Mexikóban 1914-1919

Szeged, 1990. 117 p.

Mexikó — Miksa gyászos kalandja után — igen periférikus helyet foglalt el a megalakuló Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági és politikai orientációjában. Ennek volt következménye, hogy 1901-ig nem is volt diplomáciai kapcsolat e távoli területek között. A század elején azonban Mexikó stratégiai helyzete meglehetősen felértékelődött a megnyitandó Panama-csatorna közelsége és bányakincsei, elsősorban kőolaja miatt. A Monarchia birodalmi presztízse is megkívánta a kapcsolatok felvételét.

Kánya Kálmán a magyar külpolitikai élet jelentős egyénisége volt. Diplomata az első világháború idején, 1920 és 1925 között Magyarország külügyminiszterének állandó helyettese, majd Hitler hatalomra kerüléig berlini magyar nagykövet, 1938-ig pedig külügyminiszter volt. Ennek a történelmi életútnak egy ismeretlen periódusáról, az 1914-19 közötti mexikói követségről szól Anderle Ádám és Kozári Monika könyve. A többéves kutatómunkát lezáró kötet Kánya Kálmán eddig még feldolgozatlan levéltári jelentéseit és iratait felhasználva új oldalról tárja fel a mexikói forradalom eseményeit, bemutatja az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai tevékenységét az első világháború idején és megismerteti a diplomata egyéni sorsával, diplomáciai tevékenységével.

Kánya a kezdődő mexikói káosz idején, 1913 októberében kapta meg kinevezését és 1914 elején foglalta el hivatalát. Ahogy jelentéseiben is utal rá: egyre nehezebben szerzi információit a forradalmi helyzetről, magának kell tehát adatokat gyűjteni, és döntenie arról, birodalma nevében hogyan viszonyuljon az egymással szemben álló erőkhez: Huertához, Carranzához és a Villa-Zapata seregekhez.

Hogyan képviseli egy erős elszigeteltségben élő követ a Monarchia érdekeit egy távoli földrész egyik országában? Mit érzékelhetett a századforduló Európájában klasszikus diplomáciai iskolát megismerő Kánya a félreállításként is értékelhető kinevezés után a mexikói forradalomból, az Egyesült Államok és az európai nagyhatalmak Mexikó-politikájának alakulásából, a világháború után felértékelődött Mexikóról és annak külpolitikájáról?

1914 közepétől Mexikó azért tett különleges jelentőségre, mert az európai nagyhatalmaknak nem volt mindegy, hogy az Egyesült Államok hogyan viszonyul a mexikói forradalom és a kirobbant világkonfliktus eseményeihez. Nagy kérdés volt, hogy a németek vagy az Egyesült Államok vezette erőcsoport nyer befolyást Mexikóban, illetve az, hogy ez utóbbi mennyire bonyolódik bele a mexikói ügyekbe, és ez mennyire köti le figyelmét, hadipotenciálját. Németország vezető körei abban reménykedtek, hogy az amerikai csapatokat jó ideig leköti majd Mexikó, ha számára „megfelelően” alakulnak az események. Meg is indult a német titkos diplomácia és propaganda ennek érdekében. A szerzők a jelentések alapján megállapítják: Kánya Kálmán „... a háború következményeinek hatására éppen 1916-17-ben vállalja a

németekkel való együttműködés erőteljesebb formáit...” akkor, amikor a Monarchia külpolitikája távolodni kezd a német külpolitikától.

Miután az európai hatalmak 1916-ban sorra elismerték a hatalmat de facto kezében tartó Carranza-kormányt, az Osztrák-Magyar Monarchia és Mexikó viszonya jelentősen javul — nem utolsósorban Kánya követ tevékenységének köszönhetően. Az Egyesült Államok 1917-es hadba lépésével azonban az amerikai kontinens szinte teljesen elszigetelődött Európától; a Monarchia felbomlása pedig államnélkülivé tette mexikói követét is. Hazatéréséig, 1919 júliusáig mégis a „Monarchia követe”-ként tevékenykedett állomáshelyén.

A szerzők — Anderle Ádám professzor a szegedi József Attila Tudományegyetem Latin-Amerika Története Tanszék vezetője és Kozári Monika történész, a TMB referense — a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv mexikói témájú iratanyaga mellett az Archivo de la Secretaria de las Relaciones Exteriores de Mexico Ausztria-Magyarország gyűjteményét, valamint a korabeli mexikói sajtóanyagot is felhasználták. A dokumentumgyűjtemény mintegy 500 levéltári iratból válogatott, ezek illusztrálják az Egyesült Államok és az európai nagyhatalmak Mexikó-politikáját, a Monarchia külpolitikájának alakulását, a mexikói forradalom eseményeit, valamint Kánya Kálmán diplomáciai ténykedését.

A szakszerű alapossággal készült kötet segítséget nyújt a magyar történészeknek egy későbbi teljes Kánya-kép kialakításához, és kiindulópontjául szolgálhat egy, a Monarchia Amerika-politikáját feldolgozó kutatómunkának.

Kaczúr Ágnes

E SZÁMUNK SZERZŐI

Barta János, a történelemtudomány kandidátusa, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Francesco Benigno, egyetemi tanár, Università di Catania

Ivan Erceg, egyetemi tanár, az Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae főszerkesztője, Zagreb

Herman Freudenberger, tanszékvezető egyetemi tanár, Tulane University, New Orleans

Heckenast Gusztáv, a történelemtudomány doktora, MTA Történettudományi Intézet, Budapest

Helma Houtman-De Smedt, egyetemi tanár, Université d'Anvers

Arnošt Klíma, ny. egyetemi tanár, Karlova Universita, Praha

Magyar Eszter, a történelemtudomány kandidátusa, Agrártudományi Egyetem, Gödöllő

T. Mérey Klára, a történelemtudomány doktora, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs

Mario Rizzo, egyetemi tanár, Università degli studi di Pavia

Marzio A. Romani, egyetemi tanár, Università Commerciale Luigi Bocconi, Milano

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Kaczúr Ágnes, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Miskolczy Ambrus, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Tagányi Zoltán, kandidátus, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Intézete.

60.-Ft